

Т.В. ПЕТРОВСЬКА

ПЕДАГОГІКА

дидактичні
матеріали

Т. В. ПЕТРОВСЬКА

ПЕДАГОГІКА

ДИДАКТИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Видання 3-тє, доповнене та перероблене

КИЇВ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ І СПОРТУ УКРАЇНИ,
2025

УДК 37.0(07)
П-30

*Рекомендовано до видання
в електронному форматі рішенням
вченої ради Національного університету
фізичного виховання і спорту України
(протокол № 6 від 19.12.2024 р.)*

Рецензенти:

Дубогай О. Д. – доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри фізичного виховання і здоров'я Національного
педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова;

Бойко Г. М. – доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри фізичної реабілітації та фізичного виховання
Полтавського інституту економіки і права;

Пророк Н. В. – доктор психологічних наук, старший науковий
співробітник, завідувачка лабораторії психодіагностики
та науково-психологічної інформації

Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України

Петровська Т. В.

П-30 Педагогіка. Дидактичні матеріали: навч. посіб. / Т. В. Петровська. – Вид. 3-тє, доп. та перероб. – К.: Національний університет фізичного виховання і спорту України, 2025. – 189 с.
ISBN 978-617-7492-34-3

Навчальний посібник містить вступ, короткий зміст основних розділів і тем навчальної дисципліни педагогіка, завдання для самостійної роботи для кожної теми, педагогічні задачі та практичні завдання, питання для самоконтролю, тестове завдання для самоконтролю та список рекомендованої літератури. Навчальний посібник розрахований як на студентів, так і на викладачів дисциплін педагогіка та вікова педагогіка.

УДК 37.0(07)

© Т. В. Петровська, 2025
© Національний університет фізичного
виховання і спорту України, 2025

ISBN 978-617-7492-34-3

ЗМІСТ

Вступ	5
Р О З Д І Л 1. ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ	7
Т е м а 1. Предмет та методи педагогіки	7
Т е м а 2. Історія педагогічної думки	14
Т е м а 3. Історія і теорія педагогіки в Україні	29
Р О З Д І Л 2. ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ І СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	43
Т е м а 4. Теорії розвитку особистості у вітчизняній та зарубіжній педагогіці	43
Т е м а 5. Норма та відхилення у формуванні особистості дитини	57
Т е м а 6. Формування особистості в дошкільному віці	63
Т е м а 7. Формування особистості в молодшому шкільному віці	72
Т е м а 8. Формування особистості у середньому шкільному віці	76
Т е м а 9. Психологічні особливості становлення особистості в старшому шкільному віці	80
Р О З Д І Л 3. ДИДАКТИКА	85
Т е м а 10. Сутність та психологічні закономірності процесу навчання. Педагогічна технологія	85
Т е м а 11. Принципи навчання	96
Т е м а 12. Методи навчання	102
Т е м а 13. Організація процесу навчання	113

ЗМІСТ

Р О З Д І Л 4. ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ	119
Т е м а 14. Сутність та наукові основи виховання	119
Т е м а 15. Методи виховання	126
Т е м а 16. Моральне виховання особистості	140
Т е м а 17. Етико-виховний потенціал релігії	147
Р О З Д І Л 5. ОСОБИСТІТЬ ДИТИНИ В ЖИТТЄВОМУ ТА ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ	155
Т е м а 18. Девіантна поведінка школярів та її корекція	155
Т е м а 19. Взаємовідносини в сім'ї та виховання дітей	167
Т е м а 20. Педагогічний діалог як метод виховання та навчання. Методика проведення	174
Контрольна робота з дисципліни «Педагогіка»	176
Питання для самоконтролю з дисципліни «Педагогіка»	177
Тестові завдання для самоконтролю з дисципліни «Педагогіка»	182
<i>Рекомендована література</i>	187

ВСТУП

Навчальний посібник розкриває основні розділи навчальної дисципліни педагогіка: вступ до педагогіки, вікова педагогіка, дидактика, теорія виховання. В першому розділі «Основи педагогіки» розглядаються питання предмета, методів, завдань дисципліни, категорій педагогіки, системи педагогічних наук. Його доповнено розкриттям завдань корекційної педагогіки як науки про сутність та закономірності освіти, навчання і виховання дітей з психічними і (або) фізичними відхиленнями. У ньому міститься теоретичний матеріал з історії педагогіки.

Розділ «Загальні закономірності розвитку і соціалізації особистості» включає матеріал про особливості психічного розвитку дітей різного віку, норми та відхилення в розвитку та педагогічні засоби корекції. Порівнюються теорії Ж. Піаже, Л. С. Виготського, українського психолога Г. С. Костюка.

В розділі «Дидактика» розглядаються загальні закономірності навчання, дидактичні принципи, методи, структура та організація. Психологічні засади обґрунтовуються теоріями Л. С. Виготського про розвивальне навчання та поетапне формування розумових дій П. Я. Гальперіна. Наводяться приклади застосування закономірностей навчання у сфері фізичного виховання та розглядаються основи педагогічної технології.

В розділі «Виховання особистості» розглядаються сутність процесу виховання, методи, принципи та закономірності, де традиційний його зміст доповнюється поглядами на процес виховання видатних людей та науковців.

Розглядаються умови виховання щасливої дитини. Розділ доповнюється матеріалом зі сфери духовної педагогіки як галузі пе-

ВСТУП

дагогічних знань із виховання і навчання людської особистості на релігійних принципах.

У розділі «Особистість дитини в життєвому та освітньому просторі» висвітлюються питання видів та проявів девіантної поведінки школярів; ознак, проявів та ступенів педагогічної занедбаності дитини; мобінгу, булінгу, їх проявів та врегулювання.

Зазначимо, що навчальний посібник має на меті не лише подати теоретичний матеріал для опанування основних розділів і тем навчальної дисципліни, а націлений на формування певних педагогічних компетентностей, уміння аналізувати, вирішувати теоретичні та практичні завдання навчального та виховного процесів. Він включає завдання для самостійної роботи для кожної теми, для закріплення теоретичного матеріалу та самоконтролю, тести і список рекомендованої літератури.

У процесі вивчення дисципліни вирішуються такі завдання:

- озброєння студентів знаннями наукової педагогічної термінології;
- розкриття наукових і психологічних закономірностей процесу виховання, навчання, розвитку особистості;
- виявлення шляхів застосування знань у практиці професійної діяльності.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

знати: основні закономірності виховання, навчання та розвитку дітей різного віку;

вміти: застосовувати теоретичні знання в практиці педагогічної взаємодії.

РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ

Тема 1

Предмет та методи педагогіки

-
- *Предмет педагогіки*
  - *Категорії педагогіки*
  - *Система педагогічних наук*
  - *Корекційна педагогіка*
  - *Методи дослідження*
-

1.1. ПРЕДМЕТ ПЕДАГОГІКИ

Педагогіка – це наука, що вивчає закономірності виховання, навчання та розвитку людини. Предметом педагогіки є закономірності розвитку, навчання та виховання дітей. Назва походить від грецьких слів *país* (*paídos*) – дитина і *agō* – веду, виховую, тобто дослівно – дітоведення.

Стадії розвитку науки можна розглядати в такому порядку: народна педагогіка–духовна педагогіка–світська педагогіка (М. М. Фіцула). З появою кожної наступної стадії відбувається процес її взаємодії, взаємодоповнення, взаємозбагачення.

Народна педагогіка – галузь педагогічних знань, що ґрунтується на досвіді народу та проявляється у домінуючих серед нього поглядах на мету, завдання, засоби і методи виховання та навчання. О. В. Духнович у підручнику «Народна педагогіка в пользу училищ и учителей сельских» (1858 р.) уперше вводить термін «народна педагогіка».

Нещодавно в педагогічній науці з'явився термін «етнопедагогіка» (Г. Н. Волков). Якщо поняття «народна педагогіка» включає емпіричні педагогічні знання без приналежності до конкретної етнічної спільноти, то «етнопедагогіка» тісно пов'язана з педагогічними традиціями певного етносу.

Духовна педагогіка – галузь педагогічних знань і досвіду з виховання і навчання людської особистості засобами, що ґрунтуються на релігійних засадах.

Світська педагогіка пройшла тривалий шлях становлення. Довгий час вона була складовою частиною філософії. Праці Я. А. Коменського заклали підвалини для розгляду педагогіки як самостійної науки.

1.2. КАТЕГОРІЇ ПЕДАГОГІКИ

Категорії педагогіки – поняття, що становлять основу педагогічної науки.

Виховання – процес підготовки людини до сучасної або майбутньої життєдіяльності. Термін вживають у педагогічній науці у таких значеннях:

- у широкому соціальному, коли йдеться про виховний вплив на людину всього суспільства і всієї дійсності, яка містить не лише позитивну спрямованість, а й конфлікти і протиріччя;

- у широкому педагогічному, коли мається на увазі виховання під час навчання у школі, інституті чи іншому навчальному закладі, де персонал керується педагогічною теорією та її практичними і методичними рекомендаціями;

- у вузькому педагогічному, коли виховання розглядається як процес взаємодії дорослої людини (батьків, учителів, тренерів) та дитини, коли здійснюються цілеспрямована виховна діяльність, навчання і розвиток дитини;

- у гранично вузькому, коли педагог або батьки вирішують конкретну індивідуальну проблему виховання. Це спеціально організований процес, спрямований на формування певних якостей особистості, управління її розвитком. Він проходить через взаємодію вихователя і вихованця.

Навчання – цілеспрямований процес взаємодії вчителя і учнів, у ході якого здійснюються засвоєння знань, формування вмінь і навичок.

Освіта – це процес і результат засвоєння учнями систематизованих знань, умінь і навичок, формування на їхній основі наукового світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвиток творчих сил і здібностей.

Розвиток дитини – процес зміни вроджених та набутих властивостей: анатомічної будови тіла, фізіологічних і психічних функцій.

Формування – процес соціального розвитку людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина.

Самоосвіта – самостійний спосіб набуття знань у певній галузі науки, мистецтва, техніки, політичного життя, культури, ремесла.

Самовиховання – свідома, цілеспрямована діяльність людини, спрямована на вдосконалення своїх позитивних якостей і подолання негативних.

Саморозвиток – розумовий, фізичний, духовний, соціальний, професіональний розвиток людини, якого вона досягає самостійно.

У живому педагогічному процесі всі педагогічні категорії між собою взаємопов'язані і взаємообумовлені.

1.3. СИСТЕМА ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК

Загальна педагогіка складається з таких розділів: загальні основи педагогіки; теорія навчання і освіти; теорія виховання; основи вікової педагогіки; управління в системі освіти.

Завдання педагогічної науки.

- Висвітлення закономірностей виховання, розвитку, навчання та освіти, управління освітянськими системами.
- Вивчення та узагальнення практики і досвіду виховної й освітянської діяльності.
- Вивчення нових педагогічних технологій, досвіду різних шкіл та освітянських систем.
- Удосконалення форм та методів виховної практики.
- Прогнозування потреб у сфері освіти на найближчий час і в перспективі.
- Управління розвитком педагогічної системи.

Також до завдань педагогіки на сучасному етапі відносять:

- а) удосконалення змісту освіти;
- б) розробку принципово нових засобів навчання, навчального обладнання;

- в) підготовку підручників відповідно до вдосконаленого змісту освіти;
- г) комп'ютеризацію праці вчителів;
- д) розробку нових і модернізацію наявних форм і методів навчання;
- е) виявлення шляхів посилення виховної ролі уроку;
- є) удосконалення змісту і методики виховання;
- ж) вдосконалення політехнічної підготовки учнів, їх професійної орієнтації і підготовки до майбутньої трудової діяльності;
- з) розробку шляхів демократизації та гуманізації життя і діяльності школи.

Стосовно поділу педагогічних наук за галузями, їх кількість може зростати залежно від суспільних проблем. Найпоширенішими є наступні галузі педагогіки: дошкільна, шкільна, педагогіка вищої школи, соціальна, спеціальна, або корекційна, порівняльна педагогіка (вивчає системи освіти в різних країнах), андрогогіка (педагогіка дорослих), педагогіка професійно-технічної освіти, а також авіаційна, інженерна, військова, медична, педагогіка виправно-трудова системи тощо.

1.4. КОРЕКЦІЙНА ПЕДАГОГІКА

Корекційна педагогіка – педагогічна наука про сутність та закономірності освіти, навчання і виховання дітей із психічними і (або) фізичними відхиленнями та шляхи корекції їхнього психофізичного розвитку. Предметом її є освіта, навчання і виховання дітей із психічними і (або) фізичними відхиленнями; зміст та методика корекційної роботи з ними.

Корекційна педагогіка – самостійна галузь у системі педагогічних наук. Вона має із загальною педагогікою спільний предмет (виховання і розвиток особистості) і єдину мету, користується її термінологією, проте володіє своєю концепцією, вирішує певні завдання і поділяється на галузі, кожна з яких спрямована на роботу з людьми з відхиленнями розвитку. Виділяють такі галузі корекційної педагогіки:

Т е м а 1. Предмет та методи педагогіки

- *сурдопедагогіка* – виховання і навчання дітей із вадами слуху;
- *тифлопедагогіка* – виховання і навчання дітей із вадами зору;
- *олігофренопедагогіка* – виховання і навчання дітей із відхиленнями розумового розвитку;
- *логопедія та логодидактика* – вивчення та виправлення порушень мовлення у дітей та дорослих, особливості їх навчання й виховання.

У сучасній корекційній педагогіці як самостійні теорії й педагогічні системи спеціальної корекційно-реабілітаційної освіти виокремились такі галузі (В. М. Синьов):

- навчання і виховання дітей із затримкою психічного розвитку;
- навчання і виховання дітей з порушеннями опорно-рухового апарату;
- навчання, виховання і корекція розвитку дітей з емоційними порушеннями (при аутизмі та аутистичних рисах особистості);
- навчання і виховання дітей зі складними, комплексними порушеннями розвитку;
- навчання і виховання дітей із вираженою девіантною поведінкою. Як синоніми використовують такі визначення: діти, які потребують корекції психофізичного розвитку; діти з особливими освітніми потребами; неповносправні діти.

У вузькому розумінні термін *корекція* означає поліпшення, виправлення вади (від лат. *correctio*).

Сучасні принципи та засоби корекційної діяльності

Інтеграція – включення дитини з відхиленнями психофізичного розвитку в середовище здорових людей у процесі навчання, виховання, роботи, проведення вільного часу.

Інклюзія – процес, що дає можливість усім дітям брати участь у багатьох програмах. Головний її принцип: «Рівні можливості для кожного».

Інклюзивна освіта – система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та на-

вчатися за місцем проживання і передбачає навчання дитини з відхиленнями психофізичного розвитку в умовах загальноосвітнього закладу.

Реабілітація – застосування комплексу заходів медичного, соціального, освітнього та професійного характеру з метою підготовки або перепідготовки індивідуума до вищого рівня його функціональних здібностей.

Абілітація – первинне формування функцій і здібностей у дітей раннього віку з проблемами розвитку за рахунок створення спеціальних умов.

Соціальна адаптація – пристосування учня до умов життя і праці.

Корекційна освіта – освіта у спеціальних закладах (школи, класи, реабілітаційні центри), що надається фахівцями і включає навчальний, виховний і корекційний компоненти.

1.5. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Педагогічне спостереження.

Психолого-педагогічне спостереження – це пасивний метод, коли дослідник не має права втручатись у поведінку або навчання учня. Він має відповідати таким вимогам.

1. Планомірність і конкретність спостереження.
2. Наявність специфічних прийомів реєстрації спостережуваних явищ і фактів (спеціальних протоколів).
3. Подальша перевірка результатів спостережень.
4. Об'єктивність, тобто переконаність педагога-дослідника у правильності висновків.

Педагогічний експеримент.

Педагогічний експеримент – це метод перевірки нових ідей, підтвердження або поширення засобів ефективності в педагогічному процесі. Він вважається активним методом, оскільки його можна повторювати до одержання результату. Експеримент є коректним за дотримання наступних умов:

- наявність наукової гіпотези, що підтверджує його доцільність та виправданість;

Тема 1. Предмет та методи педагогіки

- поділ учасників на однорідні групи: експериментальну, де впроваджується нова методика, та контрольну, де методика виховання або навчання залишається без змін;

- створення програми та систематичного врахування його результатів.

Анкетування.

Педагогічні анкети або психолого-педагогічні тести сприяють виявленню рівня знань, умінь або загальної інтелектуальної розвиненості. Анкети, як і бесіди та інтерв'ю, вважаються методами, що сприяють встановленню процесів та закономірностей навчання або виховання.

Анкетування проводять за допомогою спеціально розроблених анкет; тестування може бути проведене за допомогою тестів, карток, малюнків, кросвордів, запитань.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Поняття про предмет «педагогіка». Завдання педагогіки як науки та навчальної дисципліни.

2. Категорії педагогіки. Система педагогічних наук.

3. Виховання як суспільне явище та педагогічний процес.

4. Методи педагогічного дослідження. Вимоги до застосування методів спостереження, експерименту та опитування в педагогічній практиці.

Опрацюйте матеріал та виконайте практичне завдання з таких питань:

1. Вивчення методики Рокича та визначення ієрархії термінальних та інструментальних цінностей особистості в студентській групі. Визначення гендерних особливостей в ієрархії термінальних та інструментальних цінностей у студентській групі.

2. Складання анкети, яка давала б уявлення про мотиви занять спортом у учнів старших класів.

3. Складання гіпотетичної програми констатувального експерименту у сфері фізичного виховання і спорту. Основні етапи проведення.

4. Складання гіпотетичної програми формуального експерименту у сфері фізичного виховання і спорту. Основні етапи проведення.

Т е м а 2

Історія педагогічної думки

- *Історія педагогіки*
  - *Засновник педагогічної науки Я. А. Коменський*
  - *Ідея вільного та природного виховання Жан-Жака Руссо*
  - *Педагогічна теорія Йоганна Генріха Песталоцці*
-

2.1. ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

Історія педагогіки – це наука про історично зумовлені педагогічні системи минулого, про вклад видатних корифеїв педагогічної думки в скарбницю світового педагогічного досвіду.

Як окремий предмет історія педагогіки входить у програму педагогічних закладів із другої половини XIX ст. Предметом її є вивчення закономірностей розвитку *виховання, школи і педагогічної думки* в різні історичні періоди – з найдавніших часів до наших днів. Саме у такій послідовності: виховання, школа і педагогічна думка, і відбувався складний процес становлення і розвитку педагогіки як науки, котра, пройшовши різні періоди розвитку, удосконалившись і розвинувшись, у наші дні все ще вбирає в себе новітні методи, які ґрунтуються на сучасних технологіях.

2.2. ЗАСНОВНИК ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ Я. А. КОМЕНСЬКИЙ

Ян Амос Коменський (1592–1670) входить до когорти видатних мислителів минулого, імена яких із глибокою вдячністю зберігає в пам'яті все прогресивне людство. Його вважають засновником нової прогресивної педагогічної системи, славою і гордістю не тільки чеського народу, а й великої слов'янської сім'ї і всього людства. Він жив у епоху бурхливих історичних подій, коли визрівав новий клас – буржуазія, займав виразно демократичну позицію в складних умовах класової боротьби, відстоював прогресивні ідеї і все життя боровся проти соціального і духовного рабства. Коменський високо підніс

традиції гуманістичного руху, невичерпного оптимізму і великої любові до людини: «Людина є не що інше, – писав він, – як гармонія тіла і душі». У наукових творах він надзвичайно виразно окреслив прогресивні для того часу вимоги до освіти і виховання, зобразив ідею рівності.

Я. А. Коменський вчився в братській, потім у латинській школах, отримав освіту в двох університетах, у 22 роки став учителем, був проповідником, керівником школи. У 1627 р. почав писати «Чеську дидактику», у 1633–1638 рр., живучи у Польщі, де викладав у гімназії, видав «Велику дидактику». Окрім того писав підручники, видав першу в історії книгу для батьків про сімейне виховання «Материнська школа».

Погляди Я. А. Коменського на виховання

Коменський першим із педагогів послідовно обґрунтував принцип *природовідповідності* у вихованні. Він розглядав людину як частину природи: вона складається з усіх основних елементів, є світом у зменшеному вигляді, мікrokосмосом. Оскільки це так, то і розвивається людина за спільними з природою законами. Отже, навчально-виховний процес повинен будуватися відповідно до цих законів.

У ході наукових розвідок він піднявся до усвідомлення наявності особливих законів у вихованні і навчанні, у «Великій дидактиці» намагається їх визначити. Причому робить це шляхом проведення аналогій із закономірностями, що мають місце у природі. Для прикладу: у природі дерева знаходяться в лісі, трава – в полі, риба – в морі, отже, діти повинні перебувати в школі.

Однак Коменський обґрунтовував принцип природовідповідності у вихованні не на підставі спостережень за життям рослин і тварин, а на основі свого педагогічного досвіду і намагався використати у процесі виховання природні, вікові та психологічні особливості дітей.

Цей принцип буде неодноразово зустрічатися у педагогічних концепціях гуманістів XVIII–XIX ст. (Руссо, Песталоцці, Дістервег та ін.), причому кожен буде трактувати його по-своєму. І на сьогодні він актуальний, оскільки знаходить застосування в сучасній прогресивній педагогіці.

Мета виховання, за Я. А. Коменським, – підготувати людину до майбутнього потойбічного існування, а також до справжнього життя на землі. Така підготовка має три ступені (триєдиність завдання):

- оволодіння мудрістю (знати все про себе і про оточуючий світ), чому сприяють розумове виховання, освіта;
- оволодіння добродетеллю (зовнішня і внутрішня вихованість), досягається через моральне виховання;
- оволодіння благочестям (внутрішнє богошанування, зв'язок з Богом), здійснюється шляхом релігійного виховання.

Вчення Я. А. Коменського про школу

Коменський розробив ґрунтовне вчення про навчальні заклади – школи та запропонував їх систему: материнська школа (материнське опікунство у кожній сім'ї); школа рідної мови (елементарна народна школа у кожній общині, селі, містечку); латинська школа, або гімназія (у кожному місті); академія (у кожній державі або великій провінції). Перші дві необхідні усім без винятку дітям обох статей; гімназію відвідують ті хлопчики, у кого прагнення вищі, ніж бути ремісниками; академія готує вчених і майбутніх керівників.

Згідно з принципом природовідповідності, визначені Коменським чотири вікові періоди та чотири ступені освіти відповідають чотирьом порам року. Педагог проголошує принцип доступності початкової освіти для всіх: «Ми прагнемо загальної освіти у сфері всього людського для всіх, хто народився людиною», а також принцип єдності і наступності: «При всій відмінності цих шкіл ми бажаємо, щоб у них викладали не різний матеріал, а один і той самий, тільки різними способами».

Кожна школа відрізняється від інших своїми завданнями, змістом освіти та організацією роботи.

Материнська школа (дошкільне виховання дітей у сім'ї) покликана передусім забезпечити фізичний розвиток дітей, а також дати початкові знання про те, чого людина повинна навчитися протягом життя. На першому місці – фізичне виховання. Але вже

в цей період потрібно здійснювати моральне, естетичне, трудове і духовне виховання: «Батьки не повинні відкладати виховання до навчання своїх дітей учителями, адже неможливо криве дерево, що вже виросло, зробити прямим».

Навчання у *школі рідної мови* загальнодоступне і ведеться рідною мовою. Заслуга Я. А. Коменського полягає в тому, що він запропонував, на відміну від тогочасних початкових шкіл, де термін навчання обмежувався двома–трьома роками, 6-річний курс, чим підняв її значення. В організації роботи школи рідної мови педагог проголошує принцип зв'язку її з життям. Він розширив зміст освіти за рахунок введення реальних предметів: історії, географії, природознавства: «Мета і межа школи рідної мови, щоб діти навчилися всьому тому, що буде їм потрібно протягом всього життя». Важливим елементом цієї школи є вивчення релігійних канонів.

У *латинській школі*, на думку Я. А. Коменського, разом із вивченням чотирьох мов (грецької, латинської, єврейської, рідної) необхідно займатися й іншими науками для того, щоб створити тверду основу для подальшого удосконалення своїх знань.

Крім традиційних для тогочасної середньої школи «семи вільних мистецтв», Коменський, дотримуючись принципу зв'язку з життям, пропонує вивчати історію, географію, природознавство, основи релігійних знань. Він хоче, щоб з латинської школи виходили справжні моралісти і богослови, і тому вважає за необхідне ввести окремий клас для вивчення моралі.

Академія завершує і доповнює отримання освіти, передбачаючи вивчення богослів'я, філософії, медицини, права, оскільки, як і університет, має традиційні факультети: богословський, юридичний, медичний.

Організація навчання. Обґрунтування класно-урочної системи

Я. А. Коменський запровадив поняття навчального року з поділом його на чверті і канікули між ними. Педагог вимагав, щоб прийом учнів до школи відбувався один раз на рік – восени. Наприкінці навчального року ввів перевідні екзамени. Крім цього

запровадив різні види контролю й перевірки успішності: поурочна, щоденна, щотижнева, четвертна.

Він дав ряд вказівок щодо організації навчального дня, який повинен починатися вранці і тривати у школі рідної мови 4 год. (2 год. зранку для розвитку розуму і пам'яті та 2 год. після обіду для розвитку рук і голосу), а в гімназії – 6 год.

Одна з найбільших заслуг Коменського – розробка найважливіших питань класно-урочної системи навчання і обґрунтування уроку як форми організації навчання в школі.

Спираючись на досвід навчання, організованого за урочною системою (школи чеських братів, братські школи України і Білорусії XVI–XVII ст.), а також на власну практику, він дав теоретичне обґрунтування класно-урочної системи навчання та піддав різкій критиці пануючий на той час шкільний режим взагалі та індивідуально-групову форму організації занять особливо. За старою системою учитель працював індивідуально з кожним учнем, а це значно обмежувало його можливості, оскільки він займався одночасно з сімома-вісьмома школярами, які ще й до того ж вивчали одночасно різний матеріал.

Необхідними умовами правильної організації навчальної роботи педагог вважав: 1) клас із незмінним складом учнів і приблизно однаковим рівнем розвитку; 2) твердо визначений час занять; 3) послідовне чергування занять і перерв; 4) одночасну роботу учителя з усім класом.

Це давало можливість учителю вести колективну роботу одночасно з усіма учнями, а всі учні на занятті займалися одночасно одним і тим самим.

Тривалість одного уроку визначалась в 1 годину. Структурна побудова уроку мала три частини: початок – відновлення в пам'яті учнів пройденого, опитування і загострення уваги; продовження – показ, сприймання, роз'яснення; закінчення – вправа, оволодіння, використання.

На кожному уроці потрібно виділяти час для опитування учнів, для пояснення нового матеріалу і для вправ на закріплення вивченого. Необхідно, щоб кожний урок мав строго визначену тему і головне завдання.

Елементи для обґрунтування класно-урочної системи Коменський почерпнув із практики роботи братських шкіл, які існували в Україні і Білорусії. Можна спостерігати подібність між його працею «Закони добре організованої школи» і Статутом Львівської братської школи 1586 р.

Дидактичні погляди Я. А. Коменського

Я. А. Коменський, вказавши, що виховання людини потрібно починати з освіти, розробив закінчену теорію навчання – дидактику, тобто, як він пише у передмові до «Великої дидактики»: «універсальне мистецтво всіх вчити всьому легко, швидко, ґрунтовно, притому вчити так, щоб неспіху бути не могло». Серед багатьох дидактичних проблем, які розробив Коменський, можна виділити найголовніші принципи:

- виховний характер навчання;
- зв'язок навчання з життям;
- відповідність навчання віку учнів.

Одне з основних місць займає питання про загальні принципи навчання: *наочність; свідомість і активність; систематичність і послідовність; міцне засвоєння знань і навичок; посиленість навчання.*

Дидактичні положення Коменський ґрунтує, передусім, на сенсуалістичній основі, тому найголовнішим вважає *принцип наочності*. Він теоретично обґрунтував і детально розкрив цей принцип, хоч на емпіричному рівні його застосовували й інші педагоги. «Початок пізнання завжди впливає з відчуттів, тому навчання слід починати не із словесного тлумачення про речі, а з реального спостереження за ними». Із нього виводить «Золоте правило дидактики»: «Нехай буде золотим правилом для тих, хто навчає: все, що тільки можна, надавати для сприймання: видиме – зором; чути – слухом, запахи – нюхом; доступне смакові – смаком, дотикові – дотиком. Якщо якісь предмети можна сприйняти одразу кількома чуттями, нехай вони зразу ж і відчуються кількома чуттями».

Принцип свідомості й активності навчання. Коменський вважав основною умовою успішного навчання розуміння сутності предме-

тів і явищ: «Нічого не слід примушувати виучувати напам'ять, крім того, що добре зрозуміле розумом». Разом із тим він вважає основною властивістю свідомого знання не лише розуміння, а й використання його на практиці та говорить, що вчити розуміти речі, але не вчити разом з тим діяти – є вид фарисейства. При вивченні явищ слід підводити учнів до усвідомлення причин їх виникнення.

Свідомість у навчанні нерозривно пов'язана з активністю учня, з його творчістю. Коменський пише, що жодна повитуха не в змозі вивести на світ плід, якщо не буде живого і сильного руху і напруження самого плоду. Виходячи з цього, педагог одним із головних ворогів будь-якого навчання, і тим більше навчання свідомого, вважав бездіяльність і лінощі учнів.

Принцип послідовності і систематичності. Послідовність і систематичність стосуються таких питань: яким чином розподіляти матеріал, щоб не порушити логіку науки; з чого починати навчання і в якій послідовності його будувати; як встановити зв'язок між новим і вже вивченим матеріалом тощо. Тут, як і скрізь, Коменський виходить з ідеї природовідповідності: «Розум у пізнанні речей діє поступово». З огляду на сказане, він приходить до висновку, що процес навчання необхідно здійснювати послідовно.

Це, з його точки зору, означає: встановлення точного порядку в часі; відповідність навчання рівню знань учнів; вивчення всього послідовно – від початку і до завершення. Дані критерії лягли в основу дидактичних положень, запроваджених Я. А. Коменським: а) основи повинні бути глибокими; б) все наступне має ґрунтуватись на попередньому; в) усьому слід іти в безперервній послідовності, щоб сьогоднішнє закріплювало вчорашнє і проклало шлях завтрашньому; показ детермінованості того чи іншого явища чи речі.

Щоб полегшити учителям реалізацію цих вимог, Коменський формулює ряд конкретних вказівок і дидактичних правил. Найважливіші з них такі:

- один предмет слід викладати до того часу, поки він від початку до кінця не буде засвоєний;
- навчання повинне йти від загального до конкретного, від легкого до складного, від відомого до невідомого, від близького

до віддаленого тощо. Ці правила є *класичними* положеннями дидактики.

Принцип вправ і міцності засвоєння знань. Показниками повноцінності знань і навичок виступають не лише ступінь їх усвідомлення, а й те, наскільки глибоко, ґрунтовно і міцно учні їх засвоїли. Цьому важливому завданню навчання і виховання служать вправи і повторення, що проводяться систематично.

Якщо в тогочасних школах вербальне навчання, вправи і повторення були доведені майже до рівня дресирування і спрямовувалися головним чином на зазубрювання богословських книг і схоластичних творів, то Коменський ставить перед ними нове завдання – глибоке засвоєння знань, засноване на свідомості й активності учнів: «Оскільки лише вправа робить людей тямущими в усіх речах... і тому здатними до всього, ми вимагаємо, щоб в усіх класах учні вправлялись на практиці: в читанні і письмі, в повторенні і суперечках, в перекладах прямих і зворотних, в диспутах і декламації тощо. Вправи такого роду ми розділяємо на тренування: а) органів чуття, б) розуму, в) пам'яті, г) в історії, г) в стилі, д) в мові, е) в голосі, є) в норові, ж) в благочесті». Він рекомендував учителям після викладу матеріалу пропонувати кільком учням повторити його в тому самому порядку, як начебто вони самі вчителі, пояснити правила тими ж прикладами. Доцільно спочатку це пропонувати сильнішим для того, щоб слабші потім легше могли їх наслідувати .

Із цих положень і вказівок видно, що Я. А. Коменський вправу і повторення повністю підпорядковує завданню свідомого і міцного засвоєння знань учнями.

2.3. ІДЕЯ ВІЛЬНОГО ТА ПРИРОДНОГО ВИХОВАННЯ ЖАН-ЖАКА РУССО

Жан-Жак Руссо (1712–1778) – французький філософ-просвітитель, представник дрібної буржуазії. Основні праці: «Чи сприяв прогрес у науці і мистецтві поліпшенню або погіршенню моралі». Діжонська академія за цей твір нагородила Ж.-Ж. Руссо першою премією. В 1754 р. з'явилась друга його робота «Про походження

нерівності між людьми», а потім – «Суспільний договір» (1762), де він різко критикує тиранію, гніт експлуататорів і доводить, що влада, яка не відповідає інтересам народу, не є законною. Вона порушила суспільний договір, за яким люди добровільно передали частину всіх прав вибраним представникам влади, які повинні були служити народу.

У 1762 р. побачив світ роман-трактат «Еміль, або Про виховання», який викликав велике незадоволення серед королівського оточення і духовенства. Ця «крамольна» книга була спалена на одному з паризьких майданів, а Ж.-Ж. Руссо змушений був тікати спочатку в Женеву, а потім у Берн і, нарешті, в Англію.

В основу роману «Еміль, або Про виховання» було покладено питання, що стосувалися принципів вільного виховання, тобто слідування за вказівками природи, згідно з якими: а) кожному віковому періоду повинні відповідати особливі форми виховання і навчання; б) виховання має бути трудовим і сприяти розвитку самодіяльності та ініціативи учнів; в) інтелектуальному вихованню повинні передувати вправи для розвитку фізичних сил і органів чуття вихованців.

У запропонованій системі Ж.-Ж. Руссо велику увагу приділяв особистості дитини. Це був протест проти виховного впливу, характерного для періоду феодалізму. Він прагнув показати, що правильне виховання є засобом вирішення корінних соціальних проблем, шляхом якого можна перебудувати світ. Влада й багатство створили нерівність, людина втратила свободу і стала зіпсованою, а зіпсоване суспільство сприяє створенню зіпсованих людей. Тому дитину (Еміля) слід виховувати поза суспільством у гармонії з природою (природовідповідно). Навчати природовідповідно – означає дотримуватись законів розвитку організму дитини та її здібностей.

Ж.-Ж. Руссо вважав, що простих людей-трудівників та їхніх дітей виховувати непотрібно: вони вже виховані самим життям. Слід виховувати і перевиховувати феодалів, аристократів та їхніх дітей, щоб кожен із них став людиною, а не дармоїдом. Тому за головного героя свого роману автор обрав Еміля – сина багатих батьків, і взяв за мету на його прикладі виховати справжню людину.

Розглянемо вікову періодизацію і зміст виховання, запропоновані Ж.-Ж. Руссо, який поділяє життя свого вихованця на вікові періоди:

а) від народження до двох років, коли особливу увагу слід звертати на фізичне виховання; б) від двох до дванадцяти років – період «сну розуму», коли потрібно розвивати «зовнішні відчуття», в) від 12 до 15 років – розумове виховання; д) від 15 до 18 – період морального і статевого виховання.

Ж.-Ж. Руссо так охарактеризував усі періоди, визначаючи зміст, форми і методи навчання та виховання в кожному з них.

- У ранньому дитинстві основою є фізичне виховання. Новонароджену дитину не потрібно сповивати, бо перший її крик – це «протест проти несправедливості в суспільстві».

- Від двох до 12 років – період «сну розуму», коли, на думку мислителя, дитина ще не може розмірковувати і логічно мислити, коли потрібно розвивати головним чином зовнішні відчуття.

Не треба примушувати вихованця розмірковувати, завчати оповідання і казки. Не можна «вичитувати» й давати настанови. Хай дитина у цей час усе виміряє, зважує, рахує і порівнює сама, коли відчує в цьому потребу. Добре було б у цей період взагалі не знати книги. Але якщо вихованець навчився читати, то нехай його першою і єдиною книгою буде «Робінзон Крузо».

Замість покарань у цей період Руссо пропонує метод «природних наслідків». Якщо дитина ламає стілець, яким користується, сердитися не потрібно. Просто не слід їй пропонувати новий, натомість дати можливість відчути незручності через відсутність стільця. Якщо вихованець розбив вікно у своїй кімнаті, не вставляти нового («краще хай схопить нежить, ніж має вирости безумцем»). Але якщо таке покарання не допомагає, винуватця слід закривати у темній кімнаті.

- Після 12 років починається розумове і трудове виховання дітей, під час якого слід розвивати у підлітків спостережливість, самодіяльність, вчити їх працювати в саду, на городі, в полі, майстерні; навчати читанню, письму, географії, природознавству, астрономії, арифметики, геометрії.

- Юнаки 15–18 років проходять період морального розвитку, коли вирішуються три завдання: виховання добрих почуттів, доб-

рих суджень і доброї волі. До цього часу їм не варто говорити про релігію, але Руссо переконаний, що його герой (Еміль) думає про першопричину і поступово самостійно приходить до пізнання божественного початку.

Художні твори Руссо пробуджували гуманне ставлення до бідних, любов до природи, сприяли гармонійному розвитку особистості, виховували почуття громадянського обов'язку. Його літературна діяльність викликала до життя течію руссоїзму, близьку до сентименталізму. Великий вплив Руссо мав на представників романтизму в літературі, зокрема українських. Так, Іван Франко в статті «Влада землі в сучасному романі» й «Передньому слові» До «Перебенді» Тараса Шевченка писав про складний характер творів Руссо, підкреслював їхній вплив на молодого Шевченка, вказував на світовий резонанс його суспільних і естетичних ідеалів.

Педагогічні погляди Ж.-Ж. Руссо мали великий вплив на розвиток педагогічної думки в наступний період. Це стосується насамперед педагогічної діяльності Й. Г. Песталоцці.

2.4. ПЕДАГОГІЧНА ТЕОРІЯ ЙОГАННА ГЕНРІХА ПЕСТАЛОЦЦІ

Йоганн Генріх Песталоцці (1746–1827) народився у Швейцарії в сім'ї лікаря. Освіту отримав спочатку в початковій, а потім у латинській середній школі й у вищому навчальному закладі гуманітарного спрямування – колегіумі – на філологічному та філософському відділеннях, де під впливом французьких просвітителів розвивалися передові, демократичні ідеї.

Вступаючи до університету, Песталоцці бачив себе богословом. Проте незабаром починає замислюватися про потреби народу, про те, як йому допомогти. Головною причиною цього було захоплення просвітницькими і революційними ідеями, які прийшли з Франції, передусім поглядами Ж.-Ж. Руссо. Пошук практичних шляхів виведення простих людей із жалюгідного стану він бачив у зміні характеру виховання дітей, яке повинне забезпечувати їм *єдність морального, розумового і фізичного розвитку*, а

також підготовку до продуктивної праці через активну участь у ньому.

Закінчивши навчання, Песталоцці придбав невеликий маєток Нейгоф, де збирався втілити в життя деякі перетворення в галузі землеробства і долучити до них навколишніх селян. У цей час він переконується, що найбільшої допомоги потребують селянські діти, які залишаються без нагляду і виховання. Завдяки підтримці місцевої громади Песталоцці зібрав близько 50 дітей, яким самовіддано присвятив всі свої сили і матеріальні кошти, навчаючи їх влітку польових робіт, а взимку – ремеслу. Але це починання спіткала невдача. Як тільки селянські діти отримували пристойний одяг, батьки забирали їх і гроші, які вони заробляли. Песталоцці закрити школу, бо на її утримання у нього не вистачало коштів.

В історії світової педагогіки Йоганн Генріх Песталоцці відомий як один із благородних сподвижників справи виховання селян. За ним справедливо закріпилась слава «народного проповідника», «батька сиріт», творця народної школи. Свої педагогічні ідеї він виводив із практики та намагався перевіряти їх дієвість у діяльності відкритих ним самим освітніх установ. Спершу це була уже згадувана школа для дітей бідняків (1774–1780), потім протягом одного року він очолював притулок для сиріт в містечку Станце (1798–1799) і керував виховними установами в Бургдофі (1800–1804) і Івердоні (1805–1825). Останні дві були школами-інтернатами, де одночасно готували і вчителів народних шкіл.

Педагогічні ідеї, спостереження і висновки зі своєї педагогічної роботи в Нейгофі і Станце Й. Г. Песталоцці виклав у таких відомих творах, як «Лінгард і Гертруда» (1781–1787), «Як Гертруда вчить своїх дітей» (1801), «Лебедина пісня» (1826). Провідним у педагогічній концепції Й. Г. Песталоцці було нове трактування ідеї природовідповідності виховання.

Теорія елементарної освіти Й. Г. Песталоцці

Обміркувавши результати своєї роботи, Песталоцці прийшов до висновку, що прагнення дітей до діяльності і розвиток їхніх природних сил вимагають максимального спрощення прийомів

і методів навчання в початковій школі. Так у нього зародилася ідея про елементарне початкове навчання як інструмент розвитку особистості вихованців. Ця концепція стала відомою як «метод Песталоцці», що мав на увазі систему навчання дітей, орієнтовану на всебічний розвиток, формування «розуму, серця і руки». Сама назва «елементарна освіта» передбачала таку організацію навчання, коли в об'єктах пізнання і діяльності дітей виділяються найпростіші елементи, що дозволяє безперервно просуватися в навчанні від простого до складного, переходити від одного ступеня до іншого, доводячи знання і вміння дітей до можливої досконалості. Відповідно до цього і початкове, елементарне, навчання Й. Г. Песталоцці поділяв на розумове, фізичне і моральне, підкреслюючи, що ці складові повинні розвиватися в безперервній взаємодії, щоб яка-небудь одна зі сторін особистості не отримала посиленого розвитку за рахунок інших.

Розглядаючи гармонію розвитку сил людської природи як ідеал, метою виховання Й. Г. Песталоцці визнавав вироблення у вихованця «сукупної сили», завдяки якій може встановлюватися рівновага між розумовими, фізичними та моральними сторонами окремої особистості. Таку рівновагу сил педагог вважав одним із провідних завдань початкового навчання.

Метод елементарної освіти – це певна система вправ із розвитку здібностей дитини. Песталоцці розробив її, керуючись наступними теоретичними ідеями:

- дитина від народження має задатки, потенційні внутрішні сили;
- багатостороння і різноманітна діяльність дітей у процесі навчання – основа розвитку та вдосконалення внутрішніх сил, їх цілісного розвитку;
- активність дитини в пізнавальній діяльності – необхідна умова засвоєння знань, більш досконале пізнання навколишнього світу.

Й. Г. Песталоцці вважав, що навчання дітей, особливо початкове, має відбуватися з урахуванням їхніх вікових особливостей, для чого слід пильно вивчати саму дитину. Вихідним моментом в її пізнанні він вважав чуттєве сприйняття предметів і явищ

навколишнього світу. Ось чому велике значення педагог надавав принципу наочності у навчанні як засобу розвитку у дітей спостережливості, умінь порівнювати предмети. У процесі навчання рекомендував керуватися трьома правилами: вчити дивитися на кожен предмет як на ціле, знайомити з формою кожного предмета, його пропорціями, знайомити з найменуванням спостережуваних явищ. У зв'язку з цим ним було розроблено так звану абетку спостережень, що складається з послідовних рядів вправ, які допомагають дитині встановлювати, визначати характерні ознаки об'єкта, що спостерігається, групувати їх на основі ознаки і тим самим формувати його образ.

Ідею Песталоцці про розвиваюче навчання великий педагог К. Д. Ушинський назвав «великим відкриттям Песталоцці». Виділення та обґрунтування розвиваючої функції навчання ставило перед педагогом нові завдання: вироблення в учнів ясних понять із метою активізації їхніх пізнавальних сил. Ідея розвиваючого навчання в концепції Песталоцці несла в собі потенційно новаторську силу, ставши предметом пильного вивчення і розробки в педагогічних теоріях видатних педагогів XIX–XX ст.

Фізичне виховання

Найпростішим елементом фізичного розвитку Й. Г. Песталоцці вважав здатність до руху в суглобах дитини. На основі природної повсякденної діяльності дитини він пропонував будувати і систему шкільної елементарної гімнастики. У зміст фізичного виховання включав також і розвиток органів чуття. Велике місце у фізичному вихованні педагог відводив військовим вправам, іграм, стройовим вправам.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Загальна характеристика історії педагогіки як галузі педагогічної науки.

Р о з д і л 1. Основи педагогіки

ТАБЛИЦЯ 1. Діалог культур

Педагог	Про виховання	Про навчання та освіти	Про розвиток дитини
Я. А. Коменський			
Ж.-Ж. Руссо			
Й. Г. Песталоцці			

2. Погляди чеського педагога Яна Амоса Коменського на виховання дитини.

3. Систематизація навчальних закладів за Я. А. Коменським.

4. Дидактична теорія Яна Амоса Коменського.

5. Теорія вільного виховання дитини Ж.-Ж. Руссо.

6. Погляди на виховання та навчання швейцарського педагога Й. Г. Песталоцці.

Опрацюйте матеріал та виконайте практичне завдання з таких питань.

Особливості, схожість та розбіжності поглядів видатних педагогів минулого на навчання, виховання та розвиток дитини.

Систематизуйте матеріал у таблиці 1.

Т е м а 3

Історія і теорія педагогіки в Україні

- *Виховні традиції періоду Київської Русі (X–XIII ст.)*
  - *Період становлення української народності та формування гуманістичних ідей (XIII–XVII ст.)*
  - *Педагогічна думка XVIII–XX ст.*
-

3.1. ВИХОВНІ ТРАДИЦІЇ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (X–XIII ст.)

Дохристиянський період

Київська Русь – ранньофеодальна держава з центром у Києві існувала з IX ст. до середини XII ст. Розпалася унаслідок феодальної роздробленості та монголо-татарських завоювань. Була однією з провідних країн раннього середньовіччя.

Сім'я на чолі з батьком була основною ланкою, на якій ґрунтувалося виховання та навчання дітей. Підростаюче покоління наслідувало усі заняття старших – полювання, риболовлю, землеробство, розведення тварин. У сім'ї діти засвоювали моральні норми і вимоги.

Важливу роль у вихованні відіграють казки, дитячі колективні ігри, що ґрунтувалися на світоглядних засадах та релігійних віруваннях – язичництві. При язичницьких святилищах (капищах) окремі діти навчалися найпростішого давнього (піктографічного) письма.

При досягненні певного віку юнаки і дівчата проходили ініціацію – друге народження: складну систему ритуалів, що означали перехід у повноправні члени суспільства. Після введення християнства ініціація була замінена обрядом хрещення, який здійснювався у перші місяці життя.

Розвиток писемності та виникнення шкіл

Християнство, запозичене із Візантії, в 988 р. було утверджене як основне віросповідання, що мало велике значення для поглиблення розвитку культури та освіти. Найдавніші збережені

пам'ятки писемності Київської Русі датуються кінцем X ст. Їх аналіз дає підстави твердити, що держава протягом XII – першої половини XIII ст. продовжувала розвиватись по висхідній і за рівнем економіки й культури була однією з найпередовіших країн Європи.

«Повість временних літ» повідомляє, що князь Володимир після введення християнства почав будувати церкви та школи: «брати у знатних людей дітей і віддавати на вчення книжне». «Книжне вчення» передбачало окрім грамоти ще й вивчення діалектики, риторики, граматики, арифметики та готувало випускників до діяльності у сферах державного, церковного та культурного життя. Це були державні навчальні заклади підвищеного типу й утримувалися вони за рахунок князівської казни. В літописах згадується, що в одній із таких шкіл, відкритих у Києві при Десятинній церкві, навчалось 300 дітей.

Син князя Володимира Ярослав Мудрий продовжив роботу свого батька та облаштував у Софії Київській першу бібліотеку, в якій переписували книги. Літописець, вшановуючи його просвітницьку діяльність, в запису від 1037 р. зазначає, що книги «се бо суть рикы напояющие». У період правління Ярослава Мудрого запроваджується культ книжного знання. Книжність осмислюється як одна з найвищих чеснот людини, як запорука мудрості. Грамотність була достатньою мірою поширена серед різних верств населення. Характерною рисою цього часу є те, що грамоті були навчені і жінки. Варто згадати київську князівну Анну, дочку Ярослава Мудрого, яка на відміну від свого чоловіка – короля Франції – була освіченою.

У народній творчості продовжують утверджуватись уявлення про добро і зло, ідеал морально досконалої людини. Особливе морально-виховне значення мали казки, а їхні герої – Вернигора, Котигорошко, Кожум'яка – сприяли утворенню багатьох моральних понять, якими керувався народ як до запровадження християнства, так і у подальші часи.

У культурному житті Київської Русі певним чином взаємодіють дохристиянські і християнські морально-етичні норми. Це проявлялося у тому, що язичницькі світоглядні уявлення поступо-

во інтегрували у систему християнської етики, де набували нового звучання, а також чинили певний вплив на християнські догми.

Осередками, де розвивалися культурні надбання, запозичені з Візантії, ставали школи, що відкривалися при монастирях. Вони були призначені для навчання як новоприйнятих ченців, так і мирян. Освіта була диференційованою: заможні послухники опановували надбання середньовічної європейської освіти, бідніші вчилися звичайній грамоті і готувалися до службових відправ. Поступово монастирі ставали центрами книгописання.

Провідна роль у цьому належала Києво-Печерській лаврі, де богословська освіта досягла найвищого рівня. Тут Нестором-літописцем було створено неперевершену пам'ятку літератури – «По-вість временних літ».

На формування християнського світорозуміння великий вплив чинило проникнення двох культур: греко-римської й Близького Сходу. Значного поширення набули тексти релігійного характеру, що дало можливість прилучитися до здобутків стародавньої культури. Це твори Іоанна Златоуста, Василя Кесарійського та інших, які поширюються у вигляді спеціальних збірок та входять до «Ізборника» Святослава (1076 р.).

Особливої уваги заслуговують твори давньоруських авторів, у яких моральні ідеї поєднуються з особистим досвідом. Одним із них є «Повчання Володимира Мономаха», написане, ймовірно, 1117 р. Князь Володимир вважав, що виховувати дітей слід на позитивних прикладах батьків. Одним із основних засобів виховання він вважав освіту. До нашого часу збереглося небагато творів, де подаються описи традицій виховання дітей у сім'ї, це «Повчання дітям» Ксенофонта та ряд уривків із часописів і листів.

«Повчання Володимира Мономаха»

«Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтесь, – як батько мій, дома сидячи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах».

«Перш за все не забувайте убогих, а яко можете, по силі годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним

губити людину. Хто б не був правий чи винний перед вами, не вбивайте і не веліть убивати його; якщо і завинив хто в смерті, не губіть християнської душі».

«Ніколи не майте гордошів у своєму серці і в розумі, а скажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми».

«Старих шануйте, як батька, а молодих, яко братів... при старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними і молодими мати згоду і бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато. Очі тримати до низу, а душу вгору. В домі своєму не ледачкуйте... Брехні остерігайтесь і пияцтва, і облуди, від того душа гине і тіло».

«...Куди б не прийшли і де б не зупинилися, напійте і нагодуйте нужденного. Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов: простий чи знатний, чи посол; якщо не можете пошанувати його дарунком, то пригостіть його їжею і питвом, бо він, мандруючи далі, прославить вас у всіх землях доброю чи злою людиною. Якщо забуваєте про це, то частіше заглядайте в мою грамотицю: і мені не буде соромно, і вам буде добре...».

3.2. ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ (XIII–XVII ст.)

Розвиток культури у XIII–XV ст.

У результаті спустошливої ординської навали значна частина давньоруських земель потрапила в тяжку васальну залежність від Золотої Орди. В другій половині XIV ст. феодальна Литва та Польща захопили більшу частину українських територій. У цей час починає формуватися українська народність, продовжують розвиватися традиції Київської Русі. Зростає кількість перекладів творів візантійської та південнослов'янської літератури. Вихідці з різних південнослов'янських країн – Сербії, Македонії, Болгарії – переважно люди освічені, у великій кількості привозять духовну і світську літературу і знайомлять українців із новинками культурного життя.

У другій половині XV ст. Київ стає осередком розвитку культури, у ньому активізується й літературне життя. Ченці Києво-Печерської лаври продовжують створювати пам'ятки українського книжного мистецтва (Лествица (1455), Златоструй (1474)). З'являються збірники морально-повчального характеру та книги науково-природничого змісту: трактати з метафізики, логіки, астрономії та астрології. Цей період характеризується широким залученням до процесу творення духовних цінностей народно-розмовної мови та відродженням літературних традицій Київської Русі. Зароджується та розвивається жанр народного билинного епосу. Відповідно до тематики він поділяється на три цикли: думи про боротьбу з татарами та турками, думи про визвольну війну 1648–1654 рр. проти Польщі та соціально-побутові. В них виділяються кілька основних принципів світогляду та поведінки людини: совість, справедливість, любов, праця, що поєднуються в «мудрій поведінці».

Наприкінці XV ст. розвиваються дві могутні сили, які сприяли національно-культурному відродженню: у містах формуються громадські організації українського міщанства – братства, керівники яких іменують себе «старійшинами українського народу» та зароджується новий клас – козацтво.

Культурне піднесення в Україні у XVI–XVII ст.

Соціально-економічний прогрес, що розпочався наприкінці XV ст., сприяв поширенню в Україні ідей гуманізму. Довгий час в країні не було ні вищих навчальних закладів, ні гуманістичних науково-культурних осередків, тому багато українських юнаків після закінчення місцевих початкових шкіл продовжували освіту в західноєвропейських університетах. Так, протягом 1510–1560 рр. тільки у Краківському університеті навчалось 352 особи з 51 міста України. В XV–XVI ст. тут отримали освіту 800 українців, що становило значний відсоток від загальної кількості. Для руських студентів (українців, білорусів) у закордонних навчальних закладах існували навіть гуртожитки, а в Празі при Карловому університеті для них було створено окремий колегіум.

Більшість студентів по закінченні навчання повертались на батьківщину, хоч дехто залишався працювати в університеті. Так, протягом 20 років (1511–1530) у Краківському університеті працювали 13 вихідців із України. За соціальним складом переважала шляхта, але наукові ступені отримували й міщани. Крім згаданого університету, який був у цей період найбільшим осередком гуманізму, українці навчались у багатьох містах Європи, зокрема у Болоньї, Падуї, Римі, Празі, Лейпцігу. В числі найвизначніших українських гуманістів були Юрій Дрогобич, Станіслав Оріховський, Шимон Шимонович.

Значною подією цього періоду було заснування Острозького науково-культурного осередку. Він складався з колеґії, друкарні і науково-літературного гуртка. У друкарні, заснованій 1578 р. Іваном Федоровим на кошти Костянтина Острозького, було видано Біблію – перше повне видання Святого письма в перекладі східно-слов'янською мовою.

Друкарня Києво-Печерської лаври була найбільшою і найпотужнішою на тогочасній Україні. Вона видавала значну кількість релігійних, історичних, художніх творів, шкільних підручників.

Братські школи

Значну роль у становленні і розвитку гуманістичних ідей на Україні у цей час відіграли братські школи, передусім Львівська, Київська, Луцька. Культурно-філософські традиції, започатковані діячами Острозького осередку і братських шкіл, продовжили представники вченого гуртка друкарні Києво-Печерської лаври. В той час як магнати та значна частина шляхти прийняли унію і католицизм, саме вони стали центром опору та осередками захисту мови, культури, віри, духовних традицій українців та білорусів.

Найстарішим і найвпливовішим в Україні було Львівське Успенське братство, при якому 1586 р. була організована школа. Їхній статут (Порядок школьний) був зразком для інших братств.

Братства були досить демократичними організаціями. Вони фондували й утримували школи, шпиталі, друкарні. Обирали на власний розсуд учителів, опікували бідних і хворих. На рубежі

XVI–XVII ст. братський рух стає масовим. Братства були у Львові, Острозі, Любліні, Замості, Рогатині, Галичі, Шаргороді, Стратині, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Дубні, Немирові, Вінниці, Києві, а також Могилеві, Мінську, Полоцьку, Вільно. Вони підтримували між собою найтісніші зв'язки, обмінювались виданими в своїх друкарнях шкільними підручниками, а також учителями та проповідниками.

У Києві початок братству поклала добродійна діяльність Єлизавети (Галшки) Гулечівни, яка передала в дар монастирю, школі і лікарні свої володіння. Пізніше вона переїхала до Луцька, де продовжила свою діяльність. У невеликих містечках братства часто об'єднували більшість українського населення. У Київське братство в 1620 р. записалося все Військо Запорозьке на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним.

Деякі форми організації братств нагадують середньовічні цехи, окремі риси зближують їх з рухом Реформації, однак загалом можна сказати, що це було самобутнє явище, яке відіграло важливу роль в українському національному суспільно-політичному і культурному житті.

3.3. ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА XVIII–XX ст.

Період XVIII–XIX ст. відзначається розквітом української педагогічної ідеї, в якій тісно переплелись досягнення західноєвропейської культури, науки та філософії й українських традицій. Філософія Г. Сковороди та П. Юркевича має яскраво виражений ідеалістично-релігійний характер. Не можна переоцінити вклад в українську національну ідею діяльність, творчість та педагогічний спадок М. Драгоманова, М. Грушевського, К. Ушинського.

На початку XX ст. в Україні відбулися соціально-політичні події, які змінили культурний фон на користь української мови в освіті. Починаючи з 1905 р. виникає культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке ставило ряд освітніх завдань, а саме: ознайомлення з історією та культурою України, формування українського виховного ідеалу, просування видавничої діяльності. У 1919 р., за часів існування Української народної республіки, приймається

«Закон про державну Українську мову» та затверджується новий правопис української мови.

Створення єдиної радянської системи освіти уніфікувало українську школу та нівелювало національну специфіку 1920-х років.

Народна педагогіка

Уперше цей термін запровадив український педагог Олександр Духнович (1803–1865) у підручнику «Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельских». Важливими складовими народної педагогіки є:

а) родинна педагогіка – сукупність знань і досвіду створення і збереження сім'ї, трудових, моральних, мистецьких, сімейних та інших традицій. Вона сприяє формуванню в дітей любові та поваги до старшого покоління, вчить шанувати пам'ять померлих тощо;

б) педагогічна деонтологія (грец. deon – потрібне, необхідне) – вчення про виховні обов'язки батьків перед дітьми, вчителів – перед учнями, вихователів – перед вихованцями, вироблені народом етичні норми, необхідні для виконання ними педагогічних функцій;

в) педагогіка народного календаря – сукупність знань про виховання дітей та молоді послідовним залученням їх до сезонних робіт, звичаїв, свят і обрядів.

Своєрідним феноменом народної педагогіки в Україні є козацька педагогіка – знання і досвід формування козака-лицаря, мужнього громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю, твердою волею і характером.

Джерелами народної педагогіки є пісні, перекази, казки, звичаї, традиції, свята, іграшки тощо.

Педагогічна спадщина українського філософа Г. Сковороди

Григорій Савич Сковорода (1722–1794) – видатний український мислитель, гуманіст-просвітитель, письменник, лірик, педагог, музикант. Початкову освіту отримав у сільській школі та від мандрівних дяків. У 1734 р. був прийнятий до Києво-Моги-

лянської академії. Викладав у Переяславському та Харківському колегіумах. Відвідав Австрію, Словенію, Польщу, Італію, частково Німеччину, обійшов пішки всю Слобідську Україну. 25 років мандрував селами Лівобережної України. У цей час пише філософські діалоги, усно і письмово поширює просвітницькі ідеї. За цей час ним було написано 18 творів. Серед цих праць найбільш відомими стають «Сад божественних пісень», «Байки Харківські», «Початкові двері до християнської доброзвичайності», «Нарцис», «Асхань», «Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті», «Алфавіт світу», переклади Плутарха, Цицерона. Свої твори філософ писав старою українською мовою, рясно оздобленою церковнослов'янізмами. Перед смертю він попросив, щоб на його могилі написали: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Сковорода був всебічно обдарованою людиною – знавцем античності й середньовіччя, володів багатьма мовами. Його філософія суцільна і монолітна, побудована в одному стилі, пронизана одним духом, де головним постає передавання внутрішнього досвіду, зображення шляху на «преображення» серця до вищої духовності.

Гостро відчуваючи якусь первісну надломленість буття, що веде до страждання серця та душевної смутності, за якими ховаються страх і клопіт, він бачить вихід із них у досягненні внутрішньої свободи незалежно від зовнішнього світу, зверненні всередину самого себе, подоланні пристрастей, помилкової гонитви за принадами світу. Метою життя для нього були радість і веселість серця, внутрішня злагода, міцність душі. Досягнення цього блаженного спокою і було для Сковороди мистецтвом життя, філософією. У своїх демократичних і гуманістичних педагогічних ідеях він багато в чому випередив західноєвропейських просвітителів XVIII ст.

Сковорода мав великий вплив на українську літературу кінця XVIII – першої половини XIX ст., що передусім позначилося на творах Котляревського, наприклад, у п'єсі «Наталка Полтавка» один із героїв наспівує «Всякому городу нрав і права».

Аналізуючи ідеал людини, відображений у філософії Г. Сковороди, Григорій Вашченко виділяє такі національні риси: це людина глибоко релігійна, вона зневажає грубі тілесні радощі і блага і на

перше місце ставить блага духовні. Щастя вона вбачає в душевно-му спокої, в психічній рівновазі, що досягається спогляданням мудрих законів буття, щирим спілкуванням з людьми. Це людина мудра і з добрим серцем, чого широко бажає не лише собі, а й своїм ближнім. У своєму побуті і поведінці вона проста й щира, не любить нічого штучного й перекрученого.

Кордоцентризм в українській педагогіці та філософії: Г. С. Сковорода та П. Д. Юркевич

Питання про сутність людини завжди хвилювали і мудреців і простих людей. Цікавили вони і вітчизняних представників «філософії серця», які в душі православного християнства осмислювали природу людини, роблячи акцент на серці як місці зустрічі з Богом, осередку Божественної любові, духовному, душевному та фізичному центрі людини. Поняттю серця належить центральне місце в українській філософії. Основоположником цього вчення вважають українського філософа Г. С. Сковороду, філософія якою була пронизана ідеями кордоцентризму.

Яскравим представником цього напрямку в педагогіці є Памфіл Данилович Юркевич (1826–1874) – представник школи Київської релігійної філософії. Філософи усіх часів врешті-решт підходили до розуміння того, що буття навколо нас надто складне, суперечливе, динамічне, і тому місце людини в цьому світі, її гідність як невід’ємна моральна цінність та перспективи самоствердження були незмінно актуальною темою від давнини до сучасності, з тією лише різницею, що кожна історична епоха по-своєму «бачила» ідеал гідної особистості і шляхи досягнення нею своєї моральної досконалості.

Вивченню людини присвячена праця філософа «Серце та його значення у духовному житті людини за вченням слова Божого». Досліджуючи проблему людини, філософ стверджує, що людина являє собою органічне поєднання «серця» і «голови» (розуму) як двох душевних сторін однієї конкретної людської суті. Юркевич стверджує, що «серце» становить основу «всіх пізнавальних дій душі», пізнати всім «серцем» – означає «зрозуміти цілком».

«Серце» здатне розуміти такі душевні стани, які не піддаються абстрактному розуму. Саме ж знання, стаючи душевним станом людини, відкривається не в голові, а в «серці», куди воно повинне проникнути, щоб стати рушієм духовного життя. Крім того, «серце» є осередком морального життя людини. Юркевич стверджує, що людина здатна творити справи «морально вартісні» тільки за допомогою власної свободи, а ті справи, котрі виконуються нею згідно з «послухом законів», ніякої моральної цінності не мають, а мають лише формально-юридичну вартість.

Мир із людьми, на думку Юркевича, потребує, щоб «людина була у мирі із самим собою або щоб вона мала внутрішній душевний спокій, який досягається самовладанням, перемогою над пристрастями, дослуховуванням до голосу совісті, особливо ж діяльною відданістю волі Божій». Філософ намагається обґрунтувати залежність мирного співіснування народів від їх внутрішнього духовно-морального світу, глибокої релігійної віри. У контексті «філософії серця» важливим є положення Юркевича про виховний процес як практичне заняття, що складається з дій і протидій, із боротьби та опору, що здійснює перебудову, влаштування й перевлаштування внутрішнього життя вихованця.

Це судження чітко окреслює значення виховання як дієвої, творчо-активної сили, що формує людську особистість. Виховний процес пов'язаний з «релігією гуманності», основу якої, за Юркевичем, становлять шість чеснот: мислення, позбавлене забобонів, любов до людей, сумирність, толерантність, благодійність, побожність. У «філософії серця» Юркевича набула свого розвитку методологічна теза про визначальну роль історичного знання, моральності, науки про людину відносно становлення пізнавальних здібностей суб'єкта, визначення свободи волі людини моральністю її вчинків, спрямованих на добро та любов із духовної сердечної глибини (І. В. Толстов).

Антропологічна концепція К. Д. Ушинського

Костянтин Дмитрович Ушинський (1824-1870) – корифей світової педагогічної науки, якого справедливо можна вважати

засновником вітчизняної педагогіки. Найавторитетніший педагог XIX ст., основоположник наукової педагогіки й народної школи, автор праць з теорії та історії педагогіки, який першим поставив виховання на наукову основу, поєднавши педагогіку з психологією та іншими науками про людину.

Провідною ідеєю педагогіки К. Д. Ушинського є ідея народності виховання, яка була пов'язана з розвитком національної самосвідомості народу. Він розробляв ідею навчання рідною мовою, широкого розвитку народної школи з участю самого народу, встановлення органічного зв'язку системи освіти з життям народу. Серед засобів народного виховання учений перше місце відводив мові народу, через яку дитина засвоює думки і прагнення свого народу, навчається любити свою Батьківщину. Педагог відстоював право кожної нації будувати свою школу й свою систему виховання рідною мовою.

Центральною концепцією в педагогічних поглядах К. Д. Ушинського є ідея антропоцентризму, звернення до особистісних вимірів у педагогіці, поєднання знань про людину, яка навчається, та людину, яка вчить. У центрі педагогіки має бути людина у її цілісному вимірі: духовному, психічному, фізичному, ціннісному. Його освітня концепція педагогічного антропоцентризму передбачає враховувати в педагогічному процесі реальність органічного зв'язку зі світовою історією й культурою, наукою про людину.

У праці «Про користь педагогічної літератури» порушив питання про значення педагогічної літератури в поширенні педагогічної теорії серед учителів. Це була не лише перша, а й по суті програмна педагогічна праця, в якій розглянуто ряд теоретичних проблем: місце і роль виховання в педагогічному процесі, наукові основи педагогіки, співвідношення педагогічної теорії і практики, педагогічна майстерність учителів.

Основні педагогічні твори К. Д. Ушинського: «Людина як предмет виховання», підручники для початкового навчання «Рідне слово» і «Дитячий світ», «Педагогічна антропологія» та кілька десятків статей, присвячених проблемам педагогічної психології. Ним розроблено програму педагогічної освіти, проєкт учительської семінарії, де, розвинувши та вдосконаливши методику по-

чаткового навчання, високо підніс суспільне значення вчительської праці.

К. Д. Ушинський неодноразово підкреслював особливу роль учителя, який залишає глибокий слід у житті своїх вихованців: «У вихованні все повинно ґрунтуватися на особистості вчителя». Мистецтво вчителя формує духовне обличчя людини, учителю народ довіряє моральність, розум, душу дітей, а разом з цим і майбутнє вітчизни. Він вважав, що вчительська справа, зовнішньо скромна, є однією з найбільших справ історії.

Костянтин Дмитрович Ушинський увійшов в історію вітчизняної культури як провідний реформатор шкільного навчання, основоположник наукової педагогіки, як натхненник і ідеолог боротьби за розвиток освіти. На його ідеях ґрунтується і сучасна українська педагогіка.

Нова соціокультурна й суспільно-політична реальність в Україні не лише загострила проблему філософсько-педагогічної спадщини К. Д. Ушинського, а й нарощування в освіті й вихованні молодого покоління потенціалу національної, людиноцентричної педагогіки. К. Д. Ушинського поховано в Києві, на березі Дніпра, у Видубицькому монастирі.

Виховний ідеал Г. Ващенка

Заслуги, які має професор Григорій Ващенко (1878–1967) в українській науці, а зокрема у вихованні української молоді, ставлять його поряд з найбільш заслуженими науковцями і педагогами. Теоретичне обґрунтування українського виховного ідеалу, започатковане К. Ушинським, розвинуто у педагогічній творчості Г. Ващенка. У науковому дослідженні історії виховання і моралі в різні часи, результати якого втілились у праці «Виховний ідеал. Записки Виховника», Григорій Ващенко робить глибокий аналіз того, як змінювався виховний ідеал у суспільстві в різні часи та за різних соціальних устроїв. Аналізує типові риси виховного ідеалу та ознак моральності: дохристиянській, християнській, загальноєвропейській. Ретельно аналізує риси, притаманні українському національному виховному ідеалу з часів Київської Русі, в народ-

ній творчості, у творах українських філософів, письменників та поетів. Основним орієнтиром у системі виховання будь-якого народу є вироблений ним виховний ідеал — особливе уявлення про те, якою повинна бути людина. Це уявлення народ втілює у своїй пісні, літературі, казках і переказах, народній педагогіці. Переломні епохи характеризуються потребою виразного бачення виховного ідеалу. Ним, як вважає Г. Вашенко, треба визнати той, що витримав іспит історії, найбільше відповідає психології народу та його призначенню. В основу своїх поглядів на ідеал українського національного виховання Г. Вашенко поклав закони віри в ідеали добра, намагання творити добро і відстоювати його на землі.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Розвиток народної педагогіки в Київській Русі: виховання та навчання.
2. Виникнення перших шкіл, бібліотек, перша педагогічна література. «Повчання Володимира Мономаха».
3. Братські школи, їх організація. Вимоги до вчителя братської школи.
4. Просвітницька діяльність наукового гуртка при Києво-Печерській лаврі, перша друкарня.

Опрацюйте матеріал та зробіть конспект із запропонованих питань (за вибором):

1. Відображення поглядів на виховання в усній народній творчості та українських звичаях.
2. Перші українські гуманісти-просвітники С. Оріховський, Ю. Дрогобич та ін.
3. Погляди на виховання українського філософа Г. Сковороди.
4. Педагогічні погляди А. С. Макаренка.
5. Педагогіка співробітництва В. О. Сухомлинського.

Р О З Д І Л 2. ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ І СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Тема 4

Теорії розвитку особистості у вітчизняній та зарубіжній педагогіці

- Поняття про розвиток та формування особистості
  - Фактори, що впливають на розвиток особистості
  - Соціологізаторські та біологізаторські концепції розвитку особистості
  - Культурно-історична концепція розвитку
  - Закономірності психічного розвитку дитини
  - Теорія розвитку особистості при входженні в соціальні спільноти
  - Теорія когнітивного розвитку особистості Жана Піаже
  - Концепція діалектичного характеру розвитку Г. С. Костюка
-

4.1. ПОНЯТТЯ ПРО РОЗВИТОК ТА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Розвиток – це процес якісних та кількісних змін в організмі та психіці людини; фізичного, розумового та морального дозрівання; перетворення дитини як біологічного індивіда в особистість. При цьому відбувається біологічний розвиток організму, який включає фізичне становлення, стабілізацію фізіологічних та психічних процесів. Процес індивідуального розвитку людини від народження до смерті має назву *онтогенез*.

Особистість – людина, соціальний індивід, який поєднує риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуального – неповторного. Формування особистості – це становлення людини як соціальної істоти, яке відбувається у результаті впливу середовища і виховання на внутрішні сили розвитку.

Термін «формування особистості» включає становлення духовної сфери людини, її соціальних, особистісних характеристик, до

яких належать: поведінка, її мотиви, ставлення до оточуючого середовища, становлення духовної, моральної, інтелектуальної сфер. Сюди входить і формування спрямованості особистості, ієрархії потреб, мотивів та засобів їх досягнення. Поняття розвитку і формування особистості дуже близькі і нерідко їх вживають як синоніми.

Існують такі напрями розвитку дитини: анатоμο-фізіологічний, психічний, соціальний.

До *анатоμο-фізіологічних* змін належать ріст і розвиток кісткової і м'язової, серцево-судинної систем, внутрішніх органів, нервової системи.

Психічні зміни стосуються, передусім, розумового розвитку, формування всіх психічних рис особистості.

Набуття соціальних якостей, необхідних для життя в суспільстві, відносять до *соціального розвитку особистості*.

Можна виділити три види формування особистості: стихійне, цілеспрямоване, самоформування.

4.2. ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

На розвиток особистості впливають як біологічні, так і соціальні фактори.

Біологічний включає спадковість, тобто те, що передається від батьків дітям, у тому числі анатоμο-фізіологічні ознаки та задатки. Задатки бувають:

- а) видові – мова, мислення, прямоходіння;
- б) спеціальні – здатність до певних видів діяльності (малювання, складання віршів, музичний слух тощо).

Соціальний фактор – це соціальне середовище, що оточує людину. Соціалізація проходить під впливом багатьох обставин, які можна звести до трьох груп:

- а) мікросередовище – сім'я, родичі, друзі, вчителі;
- б) мезосередовище – етнокультурні умови і тип поселення, в яких живе і розвивається людина, система освіти тощо;
- в) макросередовище – держава, планета, світ.

Якщо соціальне середовище є стихійним чинником впливу на розвиток людини, то виховання має цілеспрямований вплив. Процес соціального розвитку людини – це результат послідовного включення її до різних соціальних інститутів та системи соціальних відносин: міжособистісних, економічних, культурних.

Соціалізація – процес двосторонній. З однієї сторони, індивід засвоює соціальний досвід, цінності, норми, установки, властиві суспільству і соціальним групам, до яких він належить, а з іншої – активно входить у систему соціальних зв'язків і набуває соціального досвіду.

Мета соціалізації полягає в тому, щоб допомогти вихованцеві вижити в суцільному потоці криз і революцій – екологічній, енергетичній, інформаційній, комп'ютерній тощо, оволодіти досвідом старших, зрозуміти своє покликання, визначити власне місце в суспільстві, самостійно знайти шляхи найефективнішого самовизначення в ньому. При цьому людина в процесі соціалізації прагне до самопізнання, самоосмислення, самовдосконалення.

Діяльність – важлива форма прояву активного ставлення людини до оточення та дійсності.

На анатомо-фізіологічний, психічний і соціальний розвиток особистості впливають такі види діяльності: ігрова, навчальна, трудова, спортивна, громадська, художня.

Сенситивні періоди розвитку – найбільш чуттєві для розвитку певних якостей та здібностей дитини.

4.3. СОЦІОЛОГІЗАТОРСЬКІ ТА БІОЛОГІЗАТОРСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

В історії психології мали місце біологізаторські, соціологізаторські та соціобіологізаторські концепції формування особистості. Домінування конкретної концепції залежало від надання переваги певній методологічній позиції: біологічній чи соціальній.

Прибічники біологізаторських концепцій у формуванні й розвитку особистості провідну роль відводять природно-біологічному началу і вважають, що основні психічні властивості ніби закладені в самій природі людини, що визначає її життєву долю (Е. Торн-

даик, К. Бюлер, А. Дженсен та ін.). Особливо яскраво цей напрям проявляється в аналізі біологічної природи злочинності (Ч. Ломброзо). Прихильники його підкреслюють не тільки «вродженість», а й «схильність» людини до злочину, причини якого виводять із суто біологічних і біопсихічних якостей. Частково цієї точки зору дотримуються З. Фрейд, Ж. Піаже, А. Маслоу, К. Роджерс. Наприклад, на думку А. Маслоу, головним компонентом процесу розвитку є самоактуалізація, яка формується не під впливом середовища, а тільки на базі внутрішніх здібностей індивіда – фізіологічних потреб і потреби у безпеці.

Їхні опоненти – прихильники соціологізаторських концепцій, дотримуються думки про те, що в поведінці людини немає нічого вродженого і кожна її дія – це лише результат зовнішньої стимуляції. Тому шляхом маніпулювання зовнішніми подразниками, регулюючи лише взаємини з іншими людьми, можна досягти розвитку особистості (Б. Скіннер, А. Бандура та ін.). Учені, які дотримуються соціобіологізаторської концепції, намагаються затушувати крайнощі як перших, так і других.

До взаємозв'язку біологічного й соціального у вітчизняній психологічній науці є досить обґрунтований підхід. Сучасні дослідження свідчать, що, по-перше, людська психіка – не результат або пряме продовження натурального розвитку елементарних форм поведінки і психічного життя тварин; по-друге, психічні функції людини формуються протягом життя, шляхом засвоєння нею соціального досвіду (процес засвоєння є специфічною формою психічного розвитку, яка властива лише людині). Отже, навіть функціональні системи мозку, будучи матеріальним субстратом психічних функцій, «не з'являються у готовому вигляді до народження дитини... і не дозрівають самостійно, а формуються в процесі спілкування і предметної діяльності». Тому психологи зазначають, що людина як істота біологічна народжується один раз, але як особистість – двічі. Вперше – коли дитина починає говорити «я», коли у неї формується система власного «Я» – центрального утворення, що виникає наприкінці раннього дитинства (Л. І. Божович). Малюк вчиться відокремлювати себе від дорослого, починає ставитися до себе як до самостійного «Я». Це відбува-

ється, коли вона досягає близько трьох років, і має назву – криза трирічного віку. Друге народження особистості відбувається, коли в людини сформувалися світогляд, свідомість і самосвідомість, власні моральні потреби й оцінки, система цінностей, чіткі життєві орієнтири, які роблять її відносно стійкою до переконань інших.

4.4. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ

Культурно-історична теорія вищих психічних функцій (за Л. С. Виготським).

1. У процесі суспільно-історичного розвитку людина створила різноманітні знаряддя і знакові системи, де найважливішими є інструменти для трудової діяльності, мова, системи числення, і навчилася ними користуватися. Завдяки їм, особливо письму, вона перебудовує свої психічні процеси. Існують два типи знарядь: ті, що впливають на природу (знаряддя праці); ті, що впливають на людину (знакові системи).

2. Застосування в практичній діяльності знарядь праці і знакових систем означає початок переходу людини від безпосередніх до опосередкованих психічних процесів, де засобами управління є зазначені знаряддя і знаки. Як наслідок – психічна діяльність людини, порівняно з тваринами, перебудовується й удосконалюється.

3. Навчання – це передача дитині досвіду користування знаряддями та знаками для управління власною поведінкою.

4. Діяльність і поведінка людини є результатом взаємодії двох процесів – біологічного дозрівання та навчання, які доводять наявність єдиної лінії розвитку.

5. Будь-яка психічна функція у своєму генезисі має дві форми: вроджену (натуральну) і набуту (культурну). Перша є біологічно детермінованою, друга – сформована історично, опосередкована та зумовлена використанням знарядь і знаків як засобів управління нею.

6. Спочатку спосіб використання знарядь і знаків демонструється дорослими в спілкуванні з дитиною та спільній предметній діяльності. Отже, вони є засобами управління поведінкою інших людей і поступово перетворюються для дитини на засіб само-

управління. Тоді міжособистісна функція управління перетворюється на внутрішньоособистісну.

Отже, щоб зрозуміти зміст психічних процесів, необхідно вийти за межі організму і шукати пояснення в суспільних відносинах. Свої наукові уявлення Л. С. Виготський формулював на основі ідей П. П. Блонського: дитина в онтогенетичному розвитку повторює головні етапи біологічної еволюції та культурно-історичного розвитку.

4.5. ЗАКОНОМІРНОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Визначивши пам'ять, мислення, уяву, увагу як вищі психічні функції, Л. С. Виготський сформулював закони *психічного розвитку*:

- дитячий розвиток відбувається нерівномірно в часі: рік життя немовляти за темпом розвитку не відповідає рокові життя підлітка;
- розвиток психіки являє собою ланцюжок якісних змін, процес, в якому ускладнення і кількісні зміни психічних функцій переходять в якісні, суттєві і ведуть до стрибкоподібних якісних новоутворень. Сприймання, пам'ять, мислення дитини відрізняються від таких у дорослого не тим, що менш розвинені, вони просто якісно інші. Закономірності, яким вони підлягають, у процесі розвитку видозмінюються: кількісні зміни переходять у якісні;
- нерівномірність дитячого розвитку: кожна сторона в психіці дитини має свій оптимальний період розвитку;
- закон розвитку вищих психічних функцій: вони виникають спочатку як зовнішні, інтерпсихічні, а потім переходять у внутрішні, інтрапсихічні. Вищі психічні функції характеризуються опосередкованістю, усвідомлюваністю, довільністю, системністю, формуються за життя в результаті оволодіння знаряддями, засобами та розвиваються у процесі навчання.

Рушійною силою психічного розвитку, за Л. С. Виготським, є навчання. Його концепція не була підтверджена експериментальними фактами, а тому довгий час, як зазначають сучасні вчені,

вважалась лише геніальною догадкою. Окрім того, як вважають вони, схема свідомості, запропонована Л. С. Виготським, має інтелектуалістичний характер, оскільки в ній розглядаються лише пізнавальні процеси без урахування мотиваційно-потребової сфери особистості.

Подальший розвиток дитячої психології дозволив розвинути і доповнити концепцію ученого. У ряді досліджень, проведених психологами (О. М. Леонтьєв, А. В. Запорожець, П. І. Зінченко, П. Я. Гальперін, Л. І. Божович та ін.), було доведено значення діяльності в розвитку людини. Його процес починають розглядати як саморух суб'єкта завдяки його діяльності з предметами, а спадковість і середовище – лише як умови, що визначають різні варіації розвитку в межах норми.

Ідея Л. С. Виготського про провідний тип діяльності була розвинута О. М. Леонтьєвим. Провідна діяльність – це діяльність, виконання якої визначає виникнення і формування основних психологічних новоутворень людини на даному етапі розвитку її особистості. Вона є показником психологічного віку дитини і характеризується тим, що в ній виникають і диференціюються інші види діяльності, перебудовуються основні психічні процеси і відбуваються зміни психологічних особливостей особистості на даній стадії розвитку.

Значення провідної діяльності для психічного розвитку залежить перш за все від її змісту, від того, що відкриває для себе і засвоює людина в процесі її виконання. Виділяють такі види провідної діяльності:

- емоційно-безпосереднє спілкування немовляти з дорослими (0–1 рік);
- предметно-маніпулятивна діяльність дітей раннього віку (1–3 роки); в процесі її виконання засвоюються історично складені способи дій з певними предметами;
- сюжетно-рольова гра у дошкільнят (3–6 років);
- навчальна діяльність у молодших школярів;
- інтимно-особистісне спілкування підлітків;
- професійно-навчальна діяльність у старшому шкільному віці.

Провідна діяльність не виникає одразу, а проходить певний шлях свого становлення. Виникнення в кожному періоді психічного розвитку нової провідної діяльності не означає зникнення тієї, яка була провідною на попередньому етапі. Той чи інший період психічного розвитку характеризується системою різних видів діяльності, в якій провідна займає особливе місце, визначає виникнення основних змін у психічному розвитку на кожному окремому етапі.

4.6. ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПРИ ВХОДЖЕННІ В СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ

У рамках діяльнісного підходу було розроблено теорію розвитку особистості як процесу входження її в різні соціальні спільноти (О. В. Петровський). Цей процес включає три стадії: адаптація; індивідуалізація; інтеграція.

Адаптація передбачає засвоєння діючих цінностей і норм, оволодіння відповідними засобами і формами діяльності і тим самим – уподібнення індивіда іншим членам цієї спільноти.

Індивідуалізація породжується протиріччями між необхідністю «бути таким, як усі» і прагненням особистості до максимальної персоналізації.

Інтеграція визначається суперечністю між прагненням індивіда бути ідеально представленим своїми особливостями і відмінностями в спільноті і потребою спільноти прийняти і схвалити лише ті його особливості, які сприяють розвитку спільноти і тим самим розвитку його особистості.

У випадку, якщо суперечність не усунено, настає дезінтеграція і, як наслідок, або ізоляція особистості, або витіснення її із спільноти чи деградація з поверненням на ранній стадії розвитку. Коли індивіду не вдається подолати труднощі адаптаційного періоду, у нього виникають ознаки конформності, залежності, боязкості, невпевненості.

Якщо на другій стадії розвитку індивід не зустрічає взаєморозуміння, то це може сприяти формуванню негативізму, агресивності, підозрливості, брехливості.

При успішному проходженні стадії інтеграції у високорозвинутий групі в індивіда формуються гуманність, довіра, чуття справедливості, вимогливість до себе, впевненість у собі тощо.

У зв'язку з тим що ситуація адаптації, індивідуалізації та інтеграції при послідовному або паралельному входженні індивіда в різні групи багато разів відтворюється, відповідні особистісні новоутворення закріплюються і складається стійка структура особистості.

4.7. ТЕОРІЯ КОГНІТИВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ЖАНА ПІАЖЕ

Один із найвидатніших психологів ХХ ст. Жан Піаже зробив кілька значних відкриттів у галузі дитячого розвитку. У дослідженнях він простежив, як мислення дитини поступово змінює свій характер протягом дитинства та підліткового віку.

Процес розвитку інтелекту, згідно з Піаже, складається з трьох великих періодів, протягом яких відбувається зародження трьох основних інтелектуальних структур:

1) **сенсомоторних операцій** – системи послідовно виконуваних матеріальних дій;

2) **конкретних операцій** – системи дій, що виконуються в умі, але з опорою на зовнішні, наочні дані;

3) **формальних операцій** – вищий ступінь у розвитку інтелекту.

Стадії інтелектуального розвитку – це ступені або рівні, що послідовно змінюють одна одну (табл. 2). На кожному рівні досягається відносно стабільна рівновага, яка потім знову порушується. Ж. Піаже розглядає розвиток як перехід від нижчої стадії до вищої. Попередня готує наступну. Порядок чергування стадій незмінний, а це дає можливість зробити припущення, що розвиток обумовлюється біологічним фактором, тобто дозріванням організму, який відкриває можливості для розвитку, які слід реалізувати.

Перший період – сенсомоторний, що триває від народження до приблизно двох років. Піаже називає цей ранній етап розвитку сенсомоторним, тому що немовлята навчаються через свої безпосередні відчуття, переважно торкаючись до предметів, маніпу-

Р о з д і л 2. Загальні закономірності розвитку і соціалізації особистості

ТАБЛИЦЯ 2 – Стадії когнітивного розвитку дитини за Ж. Піаже

Період	Підперіоди і стадії	Вік
I. Сенсомоторні операції (0–2 роки). Відрізняє себе від предметів. Усвідомлює себе як носія дії і починає діяти довільно, наприклад, смикає за мотузку, щоб привести іграшку в рух, або трясє брязкальце, щоб пошуміти	1. Вправляння рефлексів	0–1 міс.
	2. Елементарні навички, первинні кругові реакції	1–4 міс.
	3. Вторинні кругові реакції	4–8 міс.
	4. Початок практичного інтелекту	8–12 міс.
	5. Третинні кругові реакції	12–18 міс.
	6. Початок інтеріоризації схем дій	18–24 міс.
II. Конкретні операції (2–11 років)	1. Доопераційні уявлення. Вчиться користуватися мовою і представляти предмети словами в образах. Мислення все ще егоцентричне: ледве приймає точку зору інших. Класифікує об'єкти за однією ознакою: наприклад, групує разом всі червоні блоки незалежно від форми або всі квадратні блоки незалежно від кольору.	2–7 років
	2. Конкретні операції. Може мислити логічно про об'єкти і події. Розуміє збереження кількості (6 років), об'єму (7 років) і ваги (9 років). Класифікує об'єкти за кількома ознаками і може впорядкувати їх в ряди за одним параметром, наприклад, величиною	7–11 років
III. Формальні операції	Може мислити логічно. Починає цікавитися гіпотетичними та ідеологічними проблемами, майбутнім	11–15 років

люючи ними і фізично відкриваючи своє середовище. Головним результатом цього етапу є те, що по його завершенні дитина розуміє: її середовище має певні й стабільні властивості. При народженні вона має лише вроджені рефлексії, що здатні змінюватися. Ця стадія називається *стадією вправляння рефлексів*. У результаті формуються перші навички. На другій стадії дитина повертає голову в бік подразника, стежить поглядом за предметом, що рухається, намагається схопити іграшку. В основі навички лежать *первинні кругові реакції* – дії, що повторюються. Дитина повторює одну й ту саму дію заради самого процесу.

Вторинні кругові реакції з'являються на третій стадії, коли дитина зосереджена не на власній активності, а на змінах, викликаних її діями, котрі повторюються заради продовження цікавих вражень. Четверта стадія – *початок практичного інтелекту*. Схеми дій, утворені на попередній стадії, об'єднуються в єдине ціле і використовуються для досягнення мети. Випадкові зміни дій дають неочікувані ефекти – нові враження – дитина їх повторює і закріплює нову схему дій. *Третинні кругові реакції* з'являються на п'ятій стадії: дитина спеціально змінює дії, щоб подивитися, до яких результатів вони приведуть. Це стадія активного експериментування.

Шоста стадія характеризується *інтеріоризацією схем дій*. Якщо дитина раніше здійснювала різні зовнішні дії, щоб досягти мети, пробувала, помилялася, то тепер вона вже може комбінувати схеми дій в умі і раптово приходиться до правильного рішення.

Другий період – оперативний, триває від двох до одинадцяти років. Стадія *доопераційних уявлень* триває від двох до семи років, коли діти опановують мову і стають спроможні вживати слова та інші знаки для зображення предметів та образів у символічній манері. Чотирирічний малюк може, наприклад, плавно повести рукою, зображуючи поняття «літак». На цьому етапі світогляд дітей характеризується егоцентризмом. Піаже застосовує це поняття не в тому розумінні, в якому воно має стосунок до егоїзму, а в тому, в якому воно характеризує схильність дитини тлумачити світ винятково з погляду своєї власної позиції.

Стадія конкретного оперативного етапу триває від семи до одинадцяти років. За цей час діти засвоюють абстрактні, логічні поняття. Вони стають спроможні здійснювати математичні операції: множення, ділення і віднімання. Етап конкретних операцій пов'язаний зі здатністю до міркувань, доведення, співвідношення різних точок зору. Логічні операції потребують спирання на наочність, не можуть здійснюватися в гіпотетичному плані (тому називаються конкретними). До 11 років у дитини складається підґрунтя для формування наукових понять.

Період формальних операцій. Від одинадцяти до п'ятнадцяти років триває стадія, яку Піаже називає формальним оперативним

періодом. У підлітковому віці дитина, яка активно розвивається, стає спроможна розуміти глибоко абстрактні та гіпотетичні ідеї. Зіткнувшись із певною проблемою, вона на цьому етапі спроможна переглянути всі можливі способи її вирішення й проаналізувати теоретично, щоб знайти правильний варіант. Згідно з Піаже, перші три етапи розвитку дитини мають універсальний характер, але не всі люди проходять через формально оперативний етап. Розвиток формально оперативної думки часто залежить від рівня й характеру шкільної освіти. Дорослі з низьким рівнем освіти продовжують тяжіти до конкретного мислення і характеризуються певними проявами егоцентризму.

Середній хронологічний вік появи тієї чи іншої стадії визначається активністю дитини, її досвідом, навчанням та культурним середовищем.

Ж. Піаже вивчав різні психічні функції (пам'ять, сприймання, мовлення) та їх зв'язок з інтелектом і виявив, що розвиток інших психічних функцій на всіх етапах залежить від інтелекту і визначається ним, а це означає, що стадії інтелектуального розвитку, виділені педагогом, можна розглядати як стадії психічного розвитку в цілому. Він стверджував: «мислення дитини обов'язково проходить через всі відомі періоди і стадії, незалежно від того, навчається дитина чи ні».

4.8. КОНЦЕПЦІЯ ДІАЛЕКТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ РОЗВИТКУ Г. С. КОСТЮКА

Видатний український психолог Г. С. Костюк вважав, що діалектичний характер розвитку знаходить своє вираження в становленні як окремих сторін особистості, так і її психічного життя в цілому.

Особистість дитини розвивається у взаємозв'язку з тими внутрішніми суперечностями, які виникають в її житті. Зовнішні протиріччя, навіть якщо вони набувають конфліктного характеру, ще не є рушійною силою розвитку. Вони повинні пройти складний шлях інтеріоризації, викликаючи в самій дитині протилежні тенденції, які, вступаючи між собою в боротьбу, стають джерелом

активності індивіда, спрямованої на вирішення внутрішніх суперечностей через вироблення нових способів поведінки.

Суперечності вирішуються за допомогою діяльності, яка й приводить до утворення нових властивостей і якостей особистості. Одні протиріччя, долаючись, змінюються іншими. Якщо їх залишати незмінними, виникають затримки в розвитку, кризові явища.

Однією із основних внутрішніх суперечностей, яка знаходить своєрідний прояв на всіх стадіях розвитку особистості, є розходження між виникаючими у неї новими потребами та досягнутим рівнем оволодіння засобами їх задоволення. У суспільних умовах життя перше випереджає друге. Розходження, що виникають, стимулюють активність особистості до оволодіння новими формами поведінки та способами дій.

Мають місце також суперечності між досягнутим рівнем психічного розвитку та способом життя особистості, тим місцем, яке вона займає в системі суспільних відносин. Дитина переростає свій спосіб життя, який, відстаючи від її можливостей, перестає задовольняти. В результаті вона прагне зайняти нове місце в оточенні, досягти нових успіхів, підтвердити свою значущість і тим самим знаходить нові джерела розвитку.

Рушійні сили розвитку самі розвиваються в ході цього процесу, набуваючи нового змісту та форм прояву. На ранніх етапах розвитку особистості суперечності не усвідомлюються нею і лише поступово стають предметом свідомості та самосвідомості і переживаються у формі невдоволення, прагнення подолати їх. Нове виникає в старому, опосередковуючись діяльністю суб'єкта.

Навчання і виховання сприяють не лише успішному подоланню суперечностей, а і їх виникненню.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Поняття про особистість та її розвиток.
2. Теорії розвитку особистості у вітчизняній та зарубіжній педагогіці (Ж. Піаже, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк).

Р о з д і л 2. Загальні закономірності розвитку і соціалізації особистості

---

3. Фактори, що впливають на розвиток дитини.
4. Вплив спадковості на розвиток дитини.
5. Вплив соціальних факторів на розвиток дитини.
6. Вплив виховання на розвиток дитини.

Опрацюйте матеріал та зробіть конспект із запропонованих питань (за вибором):

1. Культурно-історична концепція Л. С. Виготського.
2. Поняття про акселерацію.
3. Значення спадковості, середовища та виховання у формуванні спортсмена та розвитку спортивних здібностей.
4. Роль сенситивних періодів розвитку у вихованні та навчанні.

Дайте письмові відповіді на педагогічні задачі:

Мама Петі (4 роки 7 місяців) стурбована тим, що хлопчик стає впертішим. Батько і дід хлопчика теж уперті. Може це спадкове?

Запитання:

1. Чи виправдане хвилювання мами? Чи можна пояснити впертість спадковістю?
2. Чому теорія спадковості в даний час поширена серед батьків? Назвіть причини.

Т е м а 5

Норма та відхилення у формуванні особистості дитини

- *Вікові періоди розвитку*
  - *Норма та відхилення в розвитку дитини*
  - *Кризові періоди розвитку*
-

5.1. ВІКОВІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ

Лев Семенович Виготський розумів віковий розвиток як складний процес, що веде до зміни особистості дитини на кожному віковому етапі. Головною суттю розвитку є виникнення нового. Стадії розвитку характеризуються новоутвореннями, котрі розуміють як якості чи властивості, яких не було раніше. Новоутворення з'являються закономірно, передумови для їх виникнення готуються у ході попереднього розвитку.

Учений увів поняття «соціальна ситуація розвитку» – специфічне для кожного віку відношення між дитиною і соціальним середовищем. При переході від одного вікового періоду до іншого відбувається зміна соціальної ситуації розвитку. Взаємодія дитини зі своїм соціальним оточенням, що виховує та навчає її, визначає той шлях розвитку, який веде до виникнення вікових новоутворень.

Зміни соціальної ситуації розвитку відбуваються на початку вікового періоду. Новоутворення з'являються наприкінці періоду, серед них особливе місце займає центральне, що має найбільше значення для розвитку на наступній стадії.

У віковій періодизації розвитку дитини виділяють такі періоди:

- I. Немовля – від народження до 6 міс.
- II. Переддошкільний, або раннє дитинство – від 6 міс. до 3 років.
- III. Дошкільний – від 3 до 7 років.
- IV. Молодший шкільний – від 7 до 11 років.
- V. Підлітковий – від 11 до 15 років.
- VI. Юнацький (рання юність) – від 15 до 18 років.

5.2. НОРМА ТА ВІДХИЛЕННЯ В РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Виховання – це процес міжсуб’єктної взаємодії з особистістю дитини, яка розвивається. Часто відхилення від норми є результатом невідповідних виховних дій. Без усвідомлення та чіткого уявлення про показники нормального ходу розвитку дитини неможливий виховний та навчальний процес.

Норма розвитку – це процес виникнення та функціонування якісних особливостей особистості, необхідних для даного етапу.

Знання її дозволяє діагностувати та подолати небажані явища та відхилення в процесі формування особистості дитини, перші з яких виникають в емоційній сфері (Г. М. Бреслав).

Відхилення від норми в розвитку дитини – це затримка або відсутність якісних проявів у формуванні особистості, необхідних для даного етапу.

Л. С. Виготським було виділено основні орієнтири для характеристики етапів вікового розвитку: соціальна ситуація розвитку; вікові та особистісні новоутворення; провідна діяльність.

- Соціальна ситуація розвитку – це характер специфічних для певного вікового етапу взаємовідносин між дитиною та соціальним середовищем.
- Вікові та особистісні новоутворення – якісні зміни, які вперше виникають та функціонують на кожному віковому етапі.
- Провідна діяльність – типова активність дитини певного віку, за допомогою якої вона формує відношення з навколишнім середовищем.

Для кожного віку специфічним є певне співвідношення показників цих характеристик. За фактом їх появи можна робити висновок про нормальність розвитку, чи, навпаки, про наявність відхилень. Наприклад, у віковому періоді до трьох років має виникнути таке новоутворення, як мова, в період від трьох до семи – емоційна децентрація. Відповідно, їх відсутність може дати підстави для судження про наявність відхилення.

В узагальненому вигляді ці зміни можна наочно представити у вигляді таблиці (табл. 3).

Тема 5. Норма та відхилення у формуванні особистості дитини

ТАБЛИЦЯ 3 – Періодизація формування особистості дитини

Вік	Соціальна ситуація розвитку	Провідна діяльність	Вікові новоутворення
До 6 міс.	Тілесний та візуальний контакт з ви-переджальною активністю дорослого	Ситуативно особистісне спілкування	Потреба в спілкуванні як головний фактор розвитку; домовна комунікація
6 міс. – 3 роки	Зовнішня предметна взаємодія із мікросередовищем	3 6 міс. до 1,5 року – маніпулятивна діяльність 3 1,5 року до 3 років – предметна діяльність	Мова як засіб спілкування; самосвідомість «Я і світ»; потреба в самостійності; здатність змінити поведінку за мовною вказівкою дорослого
3–7 років	Самостійне засвоєння соціальних норм	Рольова гра	Емоційна децентрація, потреба та здатність правильно відтворювати соціальні норми
7–11 років	Взаємодія з учителем як носієм суспільних способів діяльності	Учіння	Розвиток форм довільної регуляції поведінки: самоконтроль, самооцінка, вольові якості, потреба в соціальній компетентності та самостійності як внутрішній позиції
11–15 років	Взаємодія учня з референтною групою	Самоствердження, інтимно-особистісне спілкування	Почуття дорослості, потреба у самоусвідомленні та самовдосконаленні, дружба
15–18 років	Ситуація професійного, життєвого та світоглядного самовизначення	Пізнавальна та навчально-професійна діяльність	Життєве та професійне самовизначення. Формування особистісної ідентичності, почуття індивідуальної самототожності та цілісності. Почуття чоловічої і, відповідно, жіночої дорослості. Особливо інтенсивно розвивається сприймання себе як особи певної статі з характерними потребами, мотивами, ціннісними орієнтаціями, ставленням до представників протилежної статі та відповідними формами поведінки

5.3. КРИЗОВІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ

Л. С. Виготський розглядав динаміку переходів від одного віку до іншого, виокремлюючи при цьому стабільні і кризові стадії розвитку. Стабільний період характеризується плавним перебігом процесу розвитку, без різких зрушень та змін в особистості дитини. Мінімальні зміни, що відбуваються протягом тривалого часу, зазвичай, непомітні для оточуючих. Вони поступово накопичуються і наприкінці періоду роблять якісний стрибок у розвитку: з'являються вікові новоутворення. Той шлях, котрий пройшла дитина у своєму розвитку протягом того чи іншого періоду, можна оцінити, порівнявши початок і кінець стабільного періоду.

Учений розглядав чергування стабільних та кризових періодів як закон психічного розвитку, надаючи кризам великого значення. Вони, на відміну від стабільних періодів, тривають недовго, у випадку сприятливого збігу обставин – кілька місяців, за несприятливого – до року і більше. Початок і кінець цього періоду непомітні, межі його розмиті, нечіткі, загострення відбувається у середині. Оточуючі помічають зміни в поведінці, «важковиховуваність», як зазначає Л. С. Виготський.

Дитина виходить з-під контролю, а ті засоби педагогічного впливу, які раніше мали успіх, перестають діяти. З'являються специфічні симптоми кризи: афективні спалахи, капризи, гострі конфлікти з близькими. У школярів знижуються працездатність, інтерес до занять, успішність, іноді виникають переживання, внутрішньоособистісні конфлікти.

Зауважимо, що кожна дитина переживає кризові періоди. Індивідуальних відмінностей у цей час значно більше, ніж у стабільні періоди. Зміни відбуваються й у зовнішньому плані. Для того, щоб їх помітити, слід порівнювати дитину не з однолітками, які так само тяжко переживають кризу, а з нею самою – якою вона була раніше. Кожна дитина відчуває труднощі у спілкуванні з оточенням, у неї знижується темп у навчальній діяльності.

Головні зміни у кризові періоди відбуваються у внутрішньому плані. Розвиток набуває негативного характеру. Дитина втрачає

інтереси, які спрямовували її діяльність, відмовляється від попередніх цінностей і форм стосунків. Але поряд із втратами створюється щось нове. Новоутворення, що виникають у бурхливий і нетривалий період, виявляються нестійкими і в наступний стабільний період трансформуються, поглинаються іншими новоутвореннями, розчиняються в них і таким чином відмирають.

Крім цього, у кризові періоди загострюються основні протиріччя: з одного боку, між зростаючими потребами дитини і її все ще обмеженими можливостями, з іншого – між новими потребами і стосунками з дорослими, що склалися раніше.

Таким чином, на підставі розглянутих міркувань Л. С. Виготський запропонував таку періодизацію психічного розвитку:

- криза новонародженості;
- період немовляти (2 міс. – 1 рік) – *криза 1 року*;
- раннє дитинство (1–3 роки) – *криза 3 років*;
- дошкільний вік (3–7 років) – *криза 7 років*;
- шкільний вік (7–13 років) – *криза 13 років*;
- пубертатний період (13–17 років) – *криза 17 років*.

Соціальною причиною криз є невідповідність ставлення дорослого до психологічної зміни дитини. Старше покоління, з огляду на дорослішання молодшого, повинне змінювати свій спосіб спілкування з ним.

Періоди перебудови особистісних новоутворень отримали назву *нормативна криза*. В разі несприятливих соціальних, психологічних, економічних, педагогічних обставин, педагогічної закладності вона ускладнюється і набуває аномального характеру. Процес кризового розвитку також має свої особливості і типові прояви у кожному віці, їх було досліджено психологом Е. Еріксоном (табл. 4).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Поняття про періодизацію в психічному розвитку дитини.
2. Поняття про хронологічний, біологічний та психологічний вік.

Р о з д і л 2. Загальні закономірності розвитку і соціалізації особистості

ТАБЛИЦЯ 4 – Періодизація кризового розвитку дитини (Е. Еріксон)

Вік, років	Розвиток	
	Безкризовий	Кризовий
До 1	Базова довіра до людей	Недовіра до людей як наслідок негативного ставлення до дитини
1–3	Самостійність, упевненість	Почуття власної провини, сумнів у собі. Нерозвинені мова та рухові якості як наслідок педагогічної зanedбаності
3–5	Активність, наслідування поведінки дорослих, поява поведінки відповідно статі	Млявість, відсутність ініціативи, заздрість до інших дітей. Не розвиненість поведінки відповідно статі
5–11	Потяг до досягнень, розвиток пізнавальних та комунікативних вмінь	Почуття неповноцінності, недооцінювання своїх можливостей. Погано розвинені трудові навички, уникнення змагальних ситуацій
11–20	Самовизначення та планування майбутнього	Переважають думки про минуле, занурення у віртуальний світ

3. Характеристика понять: провідна діяльність, вікові новоутворення, соціальна ситуація розвитку.

4. Норма та відхилення в психічному розвитку дитини різних вікових періодів.

5. Кризові періоди розвитку дитини. Нормативна криза. Аномальна криза. Теорія Е. Еріксона про кризові періоди розвитку людини.

Опрацюйте матеріал та зробіть конспект із запропонованих питань (за вибором):

1. Провідна діяльність у дошкільному віці, її врахування при організації навчання та виховання.

2. Провідна діяльність у молодшому шкільному віці, її врахування при організації навчання та виховання.

3. Провідна діяльність у підлітковому віці, її врахування при організації навчання та виховання.

4. Провідна діяльність у старшому шкільному віці, її врахування при організації навчання та виховання.

Т е м а 6

Формування особистості в дошкільному віці

- *Особливості психічного розвитку дітей у дошкільному віці та їх урахування в процесі виховання*
  - *Рольова гра в розвитку особистості дитини дошкільного віку*
  - *Психологічна готовність до навчання в школі*
  - *Корекція відхилень у розвитку дітей дошкільного віку*
-

6.1. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ ТА ЇХ УРАХУВАННЯ В ПРОЦЕСІ ВИХОВАННЯ

Дошкільним вважають вік від трьох до шести-семи років. У цьому періоді *соціальною ситуацією розвитку* є самостійне засвоєння соціальних норм. Саме цією потребою і пояснюється поведінка дошкільника. *Провідна діяльність* – рольова гра – є основною формою соціальної діяльності дитини, спрямованою на оволодіння соціальною реальністю через створення модельних ситуацій. *Новоутвореннями дошкільного віку* є:

- здатність до співчуття;
- поява первісної рефлексії (здатність оцінювати себе та оточуючих);
- здатність підкоряти свої бажання свідомо прийнятим намірам;
- здатність правильно відтворювати соціальні норми поведінки.

Тому, знаючи особливості розвитку у дошкільному віці, можна, по-перше, дослідити норму (чи відхилення). По-друге, оскільки дитина спрямована на оволодіння соціальними нормами, дуже важливо показати їй соціально сприятливі зразки. Якщо вона за своїла правила гри та здатна їх дотримуватись, то це показник її особистісної готовності до навчання в школі.

6.2. РОЛЬОВА ГРА В РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Загальна характеристика ігрової діяльності дошкільника

За своїм походженням і змістом гра – це соціальне явище, зумовлене розвитком суспільства. Її можна класифікувати як особливу форму життя дитини у суспільстві, діяльність, у якій вона в ігрових умовах виконує ролі дорослих, відтворює їхнє життя, працю, стосунки; форму пізнання світу, провідну діяльність, в якій задовольняє свої пізнавальні, соціальні, моральні, естетичні потреби. У грі дитина долає суперечність між прагненням до більшої самостійності, активної участі у житті дорослих із реальними можливостями.

У дошкільному віці гра стає провідним видом діяльності не тому, що займає найбільше часу дитини, а тому, що зумовлює якісні зміни у її психіці.

Найважливішою передумовою ігрової діяльності є порівняння і ототожнення своїх дій з діями дорослого, особистість і дії якого вперше стають для дитини зразком не лише об'єктивно, а і суб'єктивно. Якщо у ранньому дитинстві центральним моментом гри були предмет і способи дії з ним, то в дошкільному віці у ній домінують людина, її стан, дії, стосунки з оточуючими.

Мотиви гри містяться у її змісті, дитину цікавить не стільки результат, скільки процес. Водночас гра відображає активне прагнення дитини до певної мети, виражає її здатність оперувати предметами, спілкуватися, налагоджувати стосунки з ровесниками тощо. Усе це зумовлює результативність, що виявляється у пізнавальних, емоційних та інших надбаннях, котрі дитина накопичує, набуває під час ігрової діяльності.

Гра є засобом відображення навколишньої дійсності, способом освоєння діяльності та взаємин дорослих у доступній для дитини формі. Дошкільник відтворює точку зору різних людей, вступає з іншими дітьми у різні стосунки, які відображають реальну взаємодію дорослих.

Зміст ігрових дій зумовлюється практичними завданнями, які вирішують дорослі для досягнення певної мети. Тому замість ігра-

шок та інших предметів вони використовують об'єкти, якими послуговуються у своїх практичних діях.

Гра завжди розгортається за певними *правилами*. Найхарактернішим видом ігрової діяльності дошкільника є сюжетно-рольова гра, яка виникає на межі раннього і дошкільного віку і досягає свого розквіту в середині дошкільного дитинства.

Сюжетно-рольова гра

Відтворення дітьми дій дорослих і стосунків між ними – це образна гра за певним задумом дітей, який розкривається через відповідні події (сюжет) і розігрування.

Структурні компоненти сюжетно-рольової гри: роль, сюжет, зміст, правила, ігрові дії, рольові і реальні стосунки, ігрові предмети і предмети-замінники.

Роль – спосіб поведінки людей у різноманітних ситуаціях, які відповідають прийнятним у суспільстві нормам. У грі дитина приймає позицію іншої людини (часто – багатьох людей) і в межах одного сюжету бачить ситуацію їхніми очима. Виконуючи, наприклад, роль мами, потім – дочки, вона розуміє важливість материнського піклування і слухняності дітей. Завдяки цьому перед нею відкриваються правила поведінки і їх значення для встановлення і підтримання позитивних стосунків з оточуючими, відбувається усвідомлення необхідності дотримання правил, тобто формується свідоме їх виконання.

Сюжет – сфера соціальної дійсності, що відтворюється. Дитина може взяти на себе виконання певної ролі, якщо відображена у сюжеті гри сфера дійсності вже знайома їй, оскільки основним джерелом є дійсність, ознайомлення з якою є основною умовою її виникнення. Уведення дитини в цю дійсність має відбуватися так, щоб у центрі знаходилась людина, її діяльність, а в результаті цього ознайомлення виникало позитивне емоційне ставлення до діяльності.

Ігри молодших і старших дітей відрізняються сюжетами. Для наймолодших дітей типовими є побутові сюжети («сім'я»); діти середнього дошкільного віку вибирають виробничі сюжети («за-

лізниця», «будівництво», «лікарня», «дитячий садок», «магазин»); старші дошкільники часто організують ігри із суспільно-політичним сюжетом («космос», «війна», «вибори» тощо).

Зміст – основний момент діяльності дорослих і стосунків між ними, що відображаються в іграх. Діти відтворюють сцени сімейного побуту, трудової діяльності і трудових відносин дорослих, відображають епохальні події (космічні польоти, арктичні експедиції тощо).

Правила гри. Дитина діє не так, як їй захочеться, а так, як потрібно відповідно до її ролі та ігрової ситуації.

Ігрові дії. Провідним змістом рольової гри старших дошкільників є дотримання правил відповідно до їхніх ігрових ролей, котрі вони виконують за допомогою різноманітних ігрових дій. Поступово з'являється уявна гра, коли дитина переходить від гри з реальними ігровими предметами до гри з уявними.

Рольові і реальні стосунки. У сюжетно-рольовій грі між дітьми складаються рольові і реальні стосунки. Перші зумовлюють вибір і розподіл ролей, виявляються в різноманітних репліках, зауваженнях, вимогах, що регулюють перебіг гри. Часто дитина-лідер нав'язує товаришам нецікаві ролі, обираючи для себе найпривабливішу та ігноруючи бажання інших. Якщо дітям не вдається домовитися про розподіл ролей, то гра розпадається або хтось виходить із неї. Чим старша дитина, тим сильніше вона виражає своє прагнення до спільної з однолітками гри, тим більше згодна виконувати непривабливу роль, аби тільки гратися разом із ними. Тому їй доводиться стримувати свої бажання, зважати на вимоги інших дітей.

Структура сюжетно-рольової гри значною мірою залежить від реальних стосунків. У старшому дошкільному віці домінують ігрові стосунки, підпорядковуючи собі реальні.

Ігрові предмети і предмети-замінники. Під час гри діти використовують різні предмети: іграшки, зменшені копії реальних предметів, якими користуються дорослі (ложечки, лопатки, совочки тощо), предмети-замінники (напівфункціональні предмети: камінчики, палички).

Функції рольової гри

Кожна гра, включаючи і рольову, виконує певну функцію, мета якої – викликати у дитини прагнення до спілкування з оточуючими. Учені виділяють такі функції рольової гри.

1. Розвиток відношення між грою та роботою. Різні види трудової, навчальної діяльності опановуються через гру.

2. Здійснення емоційного розвитку, вироблення здатності до прояву своїх емоцій. У процесі рольової гри дитина повинна правильно відтворити не тільки дії, а що важливо – і відповідні ролі емоції, почуття, продемонструвати настрій.

3. Здійснення морального розвитку, засвоєння норм спілкування та стосунків між людьми. Дитина в рольовій грі орієнтується на принцип реалізму та на норми стосунків між людьми.

Д. Б. Ельконін зазначає: «Норми, що покладені в основу людських стосунків, стають через гру джерелом розвитку моралі самої дитини. Гра є школою моралі, але не моралі в уяві, а моралі в дії». Якщо дитина засвоїла гру за правилами, дотримується їх та здатна точно відтворити певну роль, то можна вважати, що вона соціально готова до школи.

6.3. ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ДО НАВЧАННЯ В ШКОЛІ

До основних компонентів психологічної готовності до навчання в школі належать:

- *Мотиваційний*: бажання бути школярем та вчитися в школі. Воно ґрунтується на потребі в соціальній відповідності та соціальній компетентності, тобто включенні до реальних та соціально схвальних видів діяльності.

- *Вольовий*: уважність, посидючість. Передумовою даного компонента є новоутворення цього віку: здатність підкорювати свої бажання свідомо прийнятим намірам та правильно відтворювати соціальні норми поведінки.

- *Комунікативний*: здатність до емоційної децентрації, співпереживання, співчуття, успішність у спілкуванні з однолітками.
- *Інтелектуальний* (операціональний): письмо, лічба, сформована здатність до логічного мислення.

Перевірка *інтелектуальної* готовності потребує виконання певних тестових завдань, наприклад, деякі тести складаються з завдання, в якому дитині пропонується намалювати якомога детальніше людину. Результати оцінюються за спеціальною шкалою у п'ятибальній системі. Існує група завдань, спрямованих на виявлення уміння мислити (аналізувати, порівнювати, відділяти головне від другорядного, узагальнювати). До цієї групи належать завдання такого типу: як назвати одним словом чашка, тарілка, блюдце (посуд), яке слово зайве: ведмідь, лисиця, курка, вовк (курка).

6.4. КОРЕКЦІЯ ВІДХИЛЕНЬ У РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Відхиленнями у формуванні дітей дошкільного віку вважають нездатність включитись у рольову гру з іншими дітьми та відсутність емоційної децентрації, співпереживання та співчуття. Як заходи їх корекції рекомендують:

- 1) збагачення ігрової діяльності та ігрового спілкування;
- 2) ознайомлення дитини з ігровими сюжетами;
- 3) відпрацювання індивідуальних ігрових дій.

Усе це під силу батькам, які в змозі пограти з дитиною та допомогти їй засвоїти певну роль. Іноді такі ігри мають терапевтичний характер, наприклад, гра в школу допомагає дитині соціалізуватись та зняти певні страхи.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Значення спілкування дитини з дорослими для психічного розвитку немовлят та у ранньому дитинстві.

Тема 6. Формування особистості в дошкільному віці

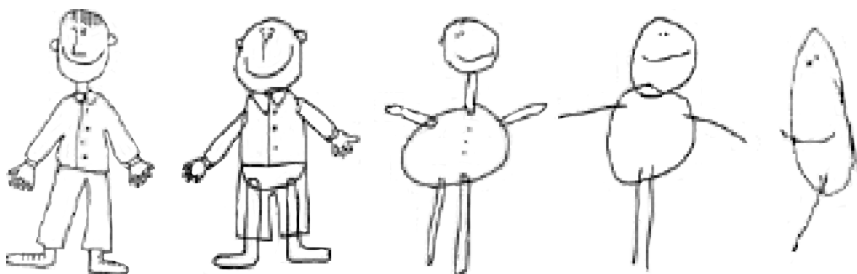
2. Предметно-маніпулятивна діяльність.
3. Раннє дитинство – сенситивний період у розвитку мовлення дитини.
4. Криза трьох років.
5. Функції рольових ігор у розвитку особистості дитини дошкільного віку.
6. Вікові новоутворення дошкільнят.
7. Норми та відхилення розвитку дошкільнят. Корекція відхилень розвитку.

Опрацюйте матеріал та виконайте практичне завдання.

Характеристика компонентів психологічної готовності до школи (мотиваційний, вольовий, комунікаційний, розумовий) та методи їх визначення.

Протестуйте шестирічну дитину за тестом-малюнком діагностики розумової готовності до школи.

Попросіть дитину намалювати людину (краще чоловіка або хлопчика) так ретельно, як тільки вона зможе. Проаналізуйте малюнок за бальною шкалою.

1 бал – високий рівень інтелектуального розвитку. У намальованої фігури все на місці – голова, шия, плечі, тулуб, руки, ноги. На голові неодмінно є волосся (можливий варіант – шапка або капелюх), вуха, на обличчі – очі, ніс, рот, брови.

Шия – не довша і не товща тулуба, на руках – по п'ять пальців, є одяг. І ще одна важлива умова: силует повинен бути зображений так званним «синтетичним» способом – однією неперервною лінією (коли руки і ноги фігури ніби «впливають» з тулуба). Це говорить про те, що у дитини добре розвинене логічне мислення.

2 бали – середній рівень. Вимоги ті самі, що і в першому випадку, але «синтетичний» спосіб зображення відсутній: дитина намалювала окремо голову і тулуб, а до них «приліпила» руки і ноги. Можуть

«загубитися» три частини тіла: шия, волосся, палець, але на обличчі все повинно бути «як у людей».

3 бали – рівень нижче середнього. Наявні: голова, шия, тулуб, руки і ноги зображені двома лініями. Відсутні вуха, волосся, одяг, пальці на руках, ступні.

4 бали – низький рівень. Примітивний малюнок голови з тулубом, а руки–ноги намальовані однією лінією за принципом «Палка, палка, огуречек – вот и вышел человечек».

5 балів – дуже низький. Якісне зображення тулуба та кінцівок відсутнє – вийшли каракулі.

Оцінка результатів

1 та 2 бали. Дитина інтелектуально готова до школи. На запитання чи він до неї психологічно «доріс», цей тест відповіді не дає: краще поставити його психологу. Буде дуже добре, якщо дізнається думку вчителя.

3 бали і нижче. Ставати школярем дитині рано! Зверніть увагу на розвиток малюка: більше читайте йому, вчіть переказувати почуте; нехай малює, ліпить, збирає картинки зі шматочків (пазли), візерунки з мозаїки, конструює. Дуже допомагають спеціальні підготовчі заняття для дошкільнят, організовані в ігровій формі.

4–5 балів. Такий результат у шестирічної дитини повинен стривожити батьків. Неодмінно покажіть його дитячому психоневрологу, можливо, йдеться про відставання в психічному розвитку.

Дайте письмові відповіді на педагогічні задачі:

1. Мама Тамари (5 років 9 місяців) хотіла, щоб її дочка багато знала і вміла, тому вирішила займатися з нею систематично. Вона багато разів показувала їй як складати кубики, щоб побудувати будинок. Малювання зводилося до копіювання малюнків, зроблених мамою.

Запитання. Проаналізувавши мамині методи навчання, визначіть, чи були допущені помилки?

2. Петя (2 роки 7 місяців) багато хворів, довгий час перебував у лікарні, де практично не розмовляв. Надалі мамі довелося витратити багато зусиль для того, щоб хлопчик став нормально говорити.

Запитання. Яка основна причина важкого засвоєння мови Петею?

3. Проаналізуйте малюнок Віті (6 років) «Моя сім'я». У центрі великий телевізор, поруч крісло, в якому сидить крупних розмірів тато з великими руками і сигаретою, ближче до краю хлопчик зобразив маленьку фігурку – це молодший брат. У верхньому кутку малюнка, яскраво розфарбована фігура мами з великою сковорідкою в руках. Вітю запитали: «Чому ти не намалював себе?» На що він відповів: «А я не вмiстився».

Т е м а 6. Формування особистості в дошкільному віці

Запитання. Чи можна за малюнком зробити висновок про мікроклімат у родині?

4. Сергійко (1 рік 1 місяць), граючись іграшками, діє однаково: стукає, качає, тягне і т.п. Катя (2 роки 1 місяць), граючись тими самими іграшками, діє по-іншому: ляльку гойдає, машину веде, олівцем малює.

Запитання. Як називаються дії з іграшками Каті і Сергійка? У чому їх розбіжність?

5. Батьки Каті (2 роки 5 місяців) працюють і вчаться на вечірньому відділенні університету і дівчинку відвезли в село до бабусі. Через рік, коли дочка повернулася додому, вони виявили у неї неправильне вимовляння слів.

Запитання. Чим пояснити мовленнєву діяльність дитини? У якому віці спостерігається сенситивний період розвитку мови?

Т е м а 7

Формування особистості в молодшому шкільному віці

- Особливості психічного розвитку молодших школярів та їх врахування в процесі навчання та виховання
  - Корекція відхилень у розвитку дітей молодшого шкільного віку
-

7.1. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ТА ЇХ ВРАХУВАННЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ

Домінуючими в цьому віці є взаємовідношення в системі «учень–вчитель». Учитель сприймається учнем деперсоніфіковано (тобто не як особистість із властивими рисами: добрий, злий, вимогливий та ін.). Він, особливо для першокласника, є носієм знань, «істиною в останній інстанції» і тією людиною, чия оцінка та похвала так багато для нього важать. Особлива роль учителя в соціальній ситуації розвитку молодшого школяра і визначає його винятковий авторитет та вплив на діяльність та формування *самооцінки* учнів. Відносини, що не склалися, можуть стати причиною розвитку неврозу та боязні школи. Однак до 3–4-го класу самооцінка починає переважати над думкою вчителя, а несприятливі для учня оцінки часто прискорюють цей процес. При цьому відбувається знецінення ролі вчителя, що має самозахисний характер. Проявом відхилення у формуванні особистості (ВФО) можна вважати перебільшення «психологічного захисту», що веде до повного ігнорування всіх оцінок з боку вчителів або однокласників (що більш типове у підлітковому віці). *Соціальною ситуацією* розвитку у цьому періоді є взаємодія з учителем як носієм суспільних способів діяльності, відповідно *провідна діяльність* – навчання.

Враховуючи ці особливості і, як основну – велику роль учителя у формуванні адекватної самооцінки і нової соціальної ролі – ролі школяра, дуже важливо сформувати:

- стійке позитивне ставлення до навчання;
- навички самостійної навчальної діяльності;
- адекватну самооцінку.

Для цього періоду характерні наступні новоутворення:

Потреба в соціальній відповідності та соціальній компетентності. Забезпечується похвалою, заохоченням учителя та шкільною оцінкою. Важливо зрозуміти значення позитивної оцінки та похвали вчителя. Складається причинно-наслідковий психологічний зв'язок у свідомості першокласників: «незадовільна оцінка – я поганий або, з боку інших учнів – він поганий; хороша оцінка – я хороший». Стосунки та ставлення до однокласників формуються під впливом оцінок. У початкових класах формується самооцінка школяра і тому погана оцінка, відсутність похвали учителя можуть сприяти виникненню небезпечних наслідків. Саме це призводить до небажання йти до школи, невротизації. Поява негативного ставлення до школи й учителя – симптом відхилення у формуванні особистості дитини.

Становлення системи довільної регуляції поведінки. Становлення самоконтролю як властивість самосвідомості – важливе новоутворення молодшого шкільного віку. Для успішного виконання більшості навчальних завдань необхідний самоконтроль.

Потреба в пізнанні – це одна з основних загальноновизнаних людських потреб, тісно пов'язаних з соціальною компетентністю. Вже до 9–10 років спостерігається радість пізнання. Відсутність пізнавальних інтересів можна вважати відхиленням.

Потреба в самостійності проявляється не стільки в прагненні до автономності, як це було у молодшому дошкільному віці – самостійно виконувати певну роботу (Я сам), скільки в прагненні до власної внутрішньої позиції (Я сам вирішую). До завершення початкової школи учень хоче не стільки самостійно робити, скільки самостійно вирішувати, що йому робити.

Становлення системи моральних норм. Самоконтроль як внутрішній еталон формує такі феномени, як *стид та сумління*. Однак ці якості мають нестабільний, епізодичний характер. Учень іноді демонструє несхвалення певних якостей та вчинків у інших людей, але не відносить це до себе. Однак у даному випадку не

йдеться про подвійну мораль, оскільки моральні переконання ще не сформовані. В молодшому шкільному віці ще відсутні загальні моральні еталони, тому не є винятком прояви жорстокості та так званої «аморальності».

Формування емоційної децентрації, що проявляється у наступному:

- розширюється коло суб'єктів співчуття та співпереживання, до якого включаються не тільки школярі, а й дорослі;
- вибіркова та регламентована поміч.

Відсутність або нерозвиненість цього новоутворення свідчить про наявність ВФО.

7.2. КОРЕКЦІЯ ВІДХИЛЕНЬ У РОЗВИТКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Відхиленнями у розвитку молодшого школяра вважають: небажання йти до школи, байдужість до успіхів та оцінок, неповага до вчителя. Ці обставини можуть стати прямим наслідком стосунків з учителем. Як заходи корекції наведених відхилень рекомендують:

- 1) використання сюжетно-рольової гри у школу;
- 2) введення до уроку ігрових моментів, що дозволяють зняти страх перед можливою невдачею;
- 3) створення позитивного емоційного фону.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Формування особистості молодших школярів. Роль учителя у формуванні самооцінки.
2. Вікові новоутворення.
3. Норми розвитку та відхилення. Корекція відхилень.
4. Довільна регуляція діяльності та поведінки. Моральний розвиток.

Опрацюйте матеріал та зробіть конспект із запропонованих питань (за вибором):

Т е м а 7. Формування особистості в молодшому шкільному віці

---

1. Розвиток самооцінки молодшого школяра, роль учителя і однокласників у її формуванні.

2. Враховування особливості уваги молодшого школяра в організації навчального процесу.

3. Враховування особливості мислення молодших школярів у навчальному процесі, в тому числі під час проведення уроків фізичної культури.

Опрацюйте матеріал та виконайте практичне завдання:

Заповніть таблицю 5.

ТАБЛИЦЯ 5

Вік	Психічні процеси						
	сприйняття	пам'ять	мислення	мова	увага	емоції	воля
Дошкільний							
Молодший шкільний							
Підлітковий							

Т е м а 8

Формування особистості у середньому шкільному віці

- *Особливості психічного розвитку підлітків та їх врахування у процесі навчання та виховання*
  - *Соціальна ситуація розвитку в підлітковому періоді*
  - *Провідна діяльність у підлітковому періоді*
  - *Новоутворення в підлітковому періоді*
  - *Корекція відхилень у розвитку дітей підліткового віку*
-

8.1. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ ТА ЇХ ВРАХУВАННЯ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ

До підліткового віку належать діти 11–15 років (середній шкільний вік). Особливості розвитку підлітків можна охарактеризувати з урахуванням понять «провідна діяльність» та «вікові новоутворення». Під віковими новоутвореннями розуміють психічні та соціальні зміни, що вперше виникають у цьому віці та обумовлюють свідомість дитини, її поведінку. Провідна діяльність – це вид активності дитини, через яку реалізуються взаємини з оточуючим середовищем та головні потреби.

Ключовим феноменом підліткового віку є поява «почуття дорослості». Школяр починає відчувати себе особистістю, рівноправною з дорослими (батьками, учителем, тренером). Настає період, котрий характеризують як кризу підліткового віку. Провідна діяльність – самоствердження – є головною потребою підлітка. Вона суттєво впливає на його поведінку, тому що іноді він мусить самостверджуватись за допомогою ефектних вчинків, демонструючи себе. Тобто демонстративна поведінка може розглядатись як один із засобів самоствердження. Зазначені особливості мають бути враховані під час роботи з підлітками, при цьому найважливішою є необхідність поваги до їхньої особистості.

8.2. СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ РОЗВИТКУ В ПІДЛІТКОВОМУ ПЕРІОДІ

Соціальна ситуація розвитку в підлітковому періоді – це взаємодія учня з референтною групою. Включення підлітка в групу, яка визнає його самостійність та дорослість, є головною умовою самоствердження та реалізації почуття дорослості. В цей період саме взаємодія підлітка з референтною групою, склад якої однорідний за статтю та віком, і становить соціальне середовище його розвитку. Це пов'язано з етапом формування статевої ідентичності. Підліток може брати шефство над молодшими за віком, але постійна участь у молодшій референтній групі може з психологічної точки зору бути розцінена як невдача підлітка реалізуватись у групі однолітків та одна з ознак відхилення у формуванні особистості. Специфіка самоствердження підлітка знімає обмеження практично на всі старші за нього вікові групи. Майже кожний дорослий (включаючи батька, тренера) може стати для нього таким партнером. З боку дорослого вимагається «зовсім трохи»: розуміння, ставлення до дитини як до дорослого та рівного, а також спільна участь у діяльності. В цьому віці байдужість до власної участі у референтній групі розглядається як ознака ВФО.

8.3. ПРОВІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПІДЛІТКОВОМУ ПЕРІОДІ

Провідною діяльністю в підлітковому віці є самоствердження. Для підлітка, порівняно з молодшим школярем, змінюється роль школи та вчителів. Школа – це місце спілкування та самоствердження, де він може отримати високий статус, визнання як доросла, розвинена, інтелектуальна особистість. Невизнання підлітка у навчальному закладі спричиняє агресію у ставленні до вчителів, однолітків та знижує його привабливість. Агресія, груба та інколи брутальна поведінка школяра розглядаються психологами як засіб самоствердження та прояву дорослості. Враховуючи домінуючу роль референтної групи, підліток може приєднатися до осіб з асоціальною поведінкою, бажаючи довести свою дорослість

та не виявитися боягузом. Відомо, що часто учасниками групового правопорушення виявляються підлітки, які в повсякденному житті вдома та у школі демонструють позитивну поведінку. Це пояснюється вразливістю підлітка та відсутністю чітких моральних настанов. Часто асоціальна поведінка сприймається як сміливість.

8.4. НОВОУТВОРЕННЯ В ПІДЛІТКОВОМУ ПЕРІОДІ

Почуття дорослості – ключовий феномен підліткового віку. Школяр починає відчувати себе особистістю, рівноправною з дорослими (батьками, вчителем, тренером). Якщо він зустрічає нерозуміння дорослих, то змушений позиціювати себе ефективними вчинками, одягом, прикрасами, участю в неформальних угрупованнях (панки, ему).

Потреба в самоствердженні суттєво впливає на поведінку підлітка, тому що іноді він, демонструючи себе, мусить самостверджуватись за допомогою ефективних вчинків. Відвідування школи для нього – це можливість проявити себе в навчальній діяльності. Навчальний заклад для школяра цього віку – це меншою мірою навчальна діяльність, а більшою:

- пізнавально-навчальна;
- самостверджувально-навчальна;
- самостверджувально-пізнавальна.

Потреба в самовдосконаленні проявляється в різних хобі, які задовольняють прагнення підлітка удосконалити свої знання. Ними можуть бути додаткове вивчення історії, іноземних мов, заняття спортом, музикою, колекціювання тощо.

Потреба в моральному вдосконаленні. На початку підліткового віку досить специфічними є еталони, за якими підліток оцінює інших людей. Іноді йому здаються більш привабливими другорядні якості людини (фізична сила, спритність). З властивим йому *підлітковим максималізмом* може високо оцінювати окремі вчинки людини, не зважаючи на їхні мотиви та поведінку взагалі. Однак ці еталони не відносять до себе, що свідчить про продовження процесу становлення моральних критеріїв та норм.

Поява нового типу емоційних стосунків – дружби, яка означає міцні, емоційно насичені, довірливі стосунки. Міжособистісні стосунки підлітків вже не ситуативні, а набувають характеру міцнішого емоційного зв'язку. Діти продовжують спілкування і тоді, коли хтось переїжджає в інший район і починає відвідувати іншу школу.

8.5. КОРЕКЦІЯ ВІДХИЛЕНЬ У РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Оскільки основною потребою підлітка є самоствердження у референтній групі однолітків чи старших за віком, то відхиленням цього періоду вважають байдужість до своєї участі у референтній групі. Як заходи корекції рекомендують допомогу:

- 1) знайти можливість проявити себе;
- 2) знайти референтну групу, де можна проявити себе як самостійна особистість;
- 3) у розвитку навичок спілкування;
- 4) у формуванні спеціальних інтересів та здібностей (спортивних, технічних тощо).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Характеристика провідної діяльності підлітків.
2. Особистісні новоутворення підлітків.
3. Потреба в самоствердженні та її прояви в поведінці підлітка.
4. Ставлення до навчальної діяльності і вчителя.
5. Корекція відхилень у розвитку.

Опрацюйте матеріал та зробіть конспект із запропонованих питань (за вибором):

1. Форми поведінки підлітка, що свідчать про:
  - а) вікову кризу;
  - б) почуття дорослості;
  - в) потребу в самоствердженні.
2. Особливості взаємодії дорослих (учителів, батьків) із підлітками, враховуючи особливості їхнього розвитку.

Т е м а 9

Психологічні особливості становлення особистості в старшому шкільному віці

-
- *Соціальна ситуація розвитку в ранній юності*
  - *Провідна діяльність у ранній юності*
  - *Новоутворення в ранній юності*
  - *Психологічні особливості в ранній юності*
-

9.1. СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ РОЗВИТКУ В РАННІЙ ЮНОСТІ

Соціальна ситуація розвитку характеризується передовсім тим, що старший школяр (15–18 років) стоїть на порозі вступу в самостійне життя. Йому належить вийти на шлях трудової діяльності і визначити своє місце в житті. У зв'язку з цим змінюються вимоги до нього й умови, в яких відбувається його формування як особистості: він повинен бути підготовлений до праці; до сімейного життя; до виконання громадянських обов'язків (І. С. Кон). Принципова відмінність позиції старшого школяра в тому, що він звернений у майбутнє і все справжнє виступає для нього у світлі основної спрямованості його особистості. Вибір подальшого життєвого шляху, самовизначення стають тим емоційним центром життєвої ситуації, навколо якого починають обертатися вся його діяльність, всі інтереси (Л. І. Божович). Змінюється ставлення до школи – воно стає більш прагматичним. Старшокласники готові навіть змінити її, якщо в іншому навчальному закладі будуть кращі умови для підготовки до майбутньої професійної діяльності.

Стає актуальним пошук супутника життя і однодумців, зростає потреба у співпраці з людьми, зміцнюються зв'язки зі своєю соціальною групою, з'являється почуття інтимності з певними людьми.

Рання юність – це встановлення психологічної незалежності в усіх сферах: у моральних судженнях, політичних поглядах, вчинках. Юнацький вік, порівняно з підлітковим, характеризується підвищенням рівня самоконтролю та саморегуляції. Проте в цей період йому ще властива мінливість настрою з переходами від нестримних веселощів до зневіри і поєднання ряду полярних якостей, які виступають поперемінно.

З'являється особлива чутливість до оцінки іншими своєї зовнішності, здібностей, умінь і поряд з цим надмірна критичність у ставленні до оточуючих: ранимість уживається з вражаючою черствістю, хвороблива соромливість – з розбещеністю, бажання бути визнаним і оціненим іншими – з підкресленою незалежністю, боротьба з авторитетами.

9.2. ПРОВІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ У РАННІЙ ЮНОСТІ

Провідна діяльність в юнацькому віці – пізнавальна. У цей період зв'язок між пізнавальними і навчальними інтересами стає постійним і міцним. Проявляється велика вибірковість до навчальних предметів і одночасно інтерес до вирішення найбільш загальних пізнавальних проблем, до з'ясування їхньої світоглядної та моральної цінності.

Виникає потреба розібратися в собі і в навколишньому світі, знайти сенс того, що відбувається, і власного існування. Таким чином, у старших класах мислення учнів набуває особистісного емоційного характеру. Не випадково в цьому віці підвищується інтерес до художньої та філософської літератури.

Особистісний характер мислення старшого школяра пов'язаний з тим, що в цей період формується узагальнення уявлення про самого себе, розуміння і переживання свого «Я», своєї індивідуальності, особистості.

У 16 років уже визначається свій власний (далекий від ідеалу, але реально діючий) стиль навчальної роботи. Тому вчителю не слід строго регламентувати процес навчання, навпаки – доцільно надати більшу самостійність. Формування навчальних умінь і навичок має бути орієнтоване на особистість учня.

Навчальна діяльність старшокласників визначається складним комплексом мотивів:

- широкого соціального плану (завоювати собі місце в житті, отримати схвалення оточуючих, підготуватися до майбутньої професії);
- ті, що йдуть від самої навчальної діяльності (інтерес до знань, задоволення від зробленої роботи, інтелектуальної праці);
- прямо не пов'язані з навчанням, але мають до нього деяке відношення (нагорода, покарання, конкуруючі потреби і бажання);
- негативного порядку (стомлення, нудьга, труднощі матеріалу, відсутність комфорту у відносинах з учителем або учнями).

У старших класах стосунки між учителями та учнями позитивні і продуктивні тоді, коли будуються на основі поваги один до одного. У взаєминах з учителем цінуються адекватність і дотримання рольових позицій: панібратство, так само як і авторитарність, неприйнятні, старшокласники бажають бачити вчителя як старшого друга і наставника.

9.3. НОВОУТВОРЕННЯ В РАННІЙ ЮНОСТІ

Центральними психологічними новоутвореннями юнацького віку є професійне самовизначення і світогляд.

Вибір професії – це не тільки визначення для себе тієї чи іншої професійної діяльності, а й пошук певного місця в суспільстві, життєвого шляху в цілому, остаточне включення себе в життя соціального цілого (Л. С. Виготський). У старших класах існує тісний взаємозв'язок професійних намірів школярів та їхніх міжособистісних взаємин: переформовуються підгрупи серед учнів за принципом однакової або схожої майбутньої професії.

Під впливом потреби самовизначення старшокласники починають усвідомлювати у загальних моральних категоріях свій досвід та досвід оточуючих, виробляти власні погляди на мораль. Вони стають більш вільними як від зовнішніх впливів, так і від своїх внутрішніх спонтанних бажань і діють відповідно до свідомо поставлених цілей і прийнятих рішень.

Рання юність – це період формування життєвих планів.

9.4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ В РАННІЙ ЮНОСТІ

Центральний психологічний процес у юнацькій самосвідомості – формування особистої ідентичності, почуття індивідуальної самототожності, наступності та єдності (Е. Еріксон).

Взаємини з однолітками

У ранній юності людині властива потреба в спілкуванні, оскільки у цей час розширюється та узагальнюється її кругозір, що виявляється у наступному:

- інтенсивний фізичний і розумовий розвиток ведуть до розширення інтересу до світу і певної діяльності;
- зростає необхідність у новому досвіді, пізнанні і захищеності: комфортне спілкування з людьми, потреба у прийнятті та визнанні.

Спілкування в житті старших школярів займає величезне місце, оскільки представляє для них самостійну цінність. Час для цього збільшується до 3–4 год в будні та 7–9 год у вихідні та святкові дні. Розширюються географія та соціальний простір: серед найближчих друзів – учні з інших шкіл, студенти, військовослужбовці, дорослі люди.

З'являється феномен, який у психології має назву «очікування спілкування», що виражається в самому пошуку його, у постійній готовності до контактів. При цьому існує висока вибірковість у дружніх уподобаннях і максимальна вимогливість у діаді.

Однак за яскраво вираженого прагнення до спілкування з іншою людиною головна потреба, яка задовольняється, – поділитися власними переживаннями. Інтерес до переживань іншого невеликий.

Спілкування з однолітками задовольняє не тільки потребу в афіліації (приналежність, спільність, включення в групу, створення теплих, емоційно значущих стосунків з іншими людьми), а й у відокремленні. Формується феномен недоторканності свого особистого простору, що виражається в прагненні усамітнитися. Поряд з розвитком приятельських стосунків з однолітками в цьому віці особливу цінність набуває поняття дружби. Однією з

Р о з д і л 2. Загальні закономірності розвитку і соціалізації особистості

головних функцій юнацької дружби є підтримка самоповаги особистості. Вона виступає як своєрідна форма психотерапії, в результаті якої зміцнюються життєві позиції. Типовим проявом її є телефонні розмови.

Взаємини з дорослими

У період ранньої юності стосунки з дорослими відзначаються певною складністю. Старшокласники вважають важливим для себе спілкування з батьками та оточуючими людьми старшого віку.

Серед тем, які бажані в спілкуванні з ними:

- вибір майбутньої професії;
- взаємини з оточуючими;
- шкільні справи;
- питання моралі;
- про себе і своє минуле, сьогодення і майбутнє (різні аспекти самовизначення).

Однак спілкування з дорослим цінується тільки в тому випадку, якщо воно має довірчу форму.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Поняття ранньої юності. Соціальна ситуація розвитку старшокласників.

2. Навчально-професійна діяльність як провідний вид діяльності юнаків. Єдність професійних та пізнавальних інтересів і мотивів поведінки і навчальної діяльності старшокласників.

3. Розвиток самосвідомості. Формування світогляду.

4. Міжособистісні стосунки в класі. Взаємостосунки з дорослими.

Опрацюйте матеріал та зробіть конспект із запропонованих питань (за вибором):

1. Особливості почуттів і волі в юнацькому віці.

2. Романтика, мрії та ідеали. Дружба та любов.

3. Особливості розвитку пізнавальних психічних процесів. Психологічні особливості формування професійних інтересів, здібностей у юнацькому віці.

Розділ 3. ДИДАКТИКА

Т е м а 10

Сутність та психологічні закономірності процесу навчання. Педагогічна технологія

- *Характеристика процесу навчання*
  - *Теорія Л. С. Виготського про розвиваюче навчання*
  - *Теорія П. Я. Гальперіна про етапи формування розумових дій*
  - *Знання, вміння, навички та компетентності в процесі засвоєння навчального матеріалу*
  - *Структура процесу навчання*
  - *Визначення мети навчання в процесі його організації*
-

10.1. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ

Навчання – це процес взаємодії того, хто навчає (учителя, викладача), і того, хто навчається (учня, студента), спрямований на передачу та засвоєння нових знань, формування умінь та навичок, розвиток особистості.

Учіння та викладання є видами діяльності, що пов'язані між собою та становлять дві сторони процесу навчання. Учіння – це джерело розвитку людини. З психологічної точки зору навчальна діяльність – це форма активності, що спрямована на набуття знань, умінь і навичок, розвиток здібностей, сприйняття, пам'яті, мислення та інших пізнавальних процесів. Система роботи вчителя може бути ефективною, якщо заснована на врахуванні внутрішніх механізмів учіння, на розумінні закономірностей процесів пізнання та засвоєння знань.

10.2. ТЕОРІЯ Л. С. ВИГОТСЬКОГО ПРО РОЗВИВАЮЧЕ НАВЧАННЯ

Л. С. Виготський розробив та обґрунтував положення про те, що навчання сприяє розвитку. Він був першим, хто підкреслив важливість соціального контексту, в якому відбувається велика частина когнітивного розвитку дітей.

Учений визначав існування двох рівнів когнітивного розвитку. Перший – *актуальний*, що визначається можливістю самостійного вирішення різних завдань. Другий – рівень *потенційного розвитку*, що визначається показниками вирішення дитиною завдань під керівництвом дорослих або в умовах співпраці, ігор із більш досвідченим однолітком. Дистанція між тим, що дитина може зробити самостійно, і тим, що вона може зробити з допомогою інших, називається *зоною найближчого розвитку*. Л. С. Виготський підкреслював, що для досягнення повного розуміння когнітивного розвитку дітей, розробки відповідних програм навчання нам необхідно знати як актуальний, так і потенційний рівні розвитку дітей.

Формування розвитку здібностей за допомогою завдань, що входять до зони актуального розвитку, неможливе. Виховання та розвиток здійснюються тільки в зоні найближчого розвитку, де певна здібність ще формується. Тоді навчальний процес набуває значення активного формування тих психічних процесів та якостей, за рахунок яких він відбувається. Однією з найважливіших сторін теорії розвиваючого навчання є ідея, котра свідчить, що головним фактором, який обумовлює формування здібностей, є реальні соціальні стосунки людей, тобто відносини соціального співробітництва. Л. С. Виготський вперше описав ситуацію, коли дитина не знає, як вирішити завдання, але після пояснення дорослим принципів та послідовності вирішення в подальшому з легкістю з цим справляється. Тобто дитина швидше засвоює здібності, які вже розвинені у дорослого. Цей феномен було обґрунтовано ученим у концепції культурно-історичного розвитку.

10.3. ТЕОРІЯ П. Я. ГАЛЬПЕРІНА ПРО ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ РОЗУМОВИХ ДІЙ

П. Я. Гальперін розробив та обґрунтував психолого-педагогічну теорію навчання, за якою на основі зовнішніх предметних дій формується вміння у внутрішньому плані. Згідно з його концепцією, предметна дія та думка, яка її супроводжує та висловлює, пов'язані між собою етапами єдиного процесу поступового перетворення матеріальної дії в розумову (табл. 6).

Тема 10. Сутність та психологічні закономірності процесу ...

ТАБЛИЦЯ 6 – Етапи засвоєння розумових дій

Етап	Назва	Характеристика
I	Формування схеми орієнтовної основи діяльності	Учні ще не приступають до виконання завдання, вони отримують необхідну інформацію про мету, структуру, умови
II	Формування дії	Дія виконується в зовнішній формі, в практичному плані з реальними предметами. Поняття, які необхідно засвоїти, повинні бути представлені учню не тільки в словесній формі, а і як речі, які можна сприймати (наочні засоби)
III	Зовнішнього мовлення	Всі поняття, які були засвоєні у матеріальній формі, оформляються мовленнєво, за допомогою термінів
IV	Внутрішнього мовлення	Дія виконується неозвучено, тобто проговорується «про себе». Після того як вона набула форми внутрішнього мовлення, починає швидко автоматизовуватись
V	Інтеріоризації	Дія стає внутрішнім процесом, актом мислення. З переходом її у внутрішній план підвищується швидкість, вона автоматизується та переходить на рівень умінь і навичок

Кожна дія являє собою єдність трьох частин: орієнтовну, виконавчу, контрольну-корекційну.

Орієнтовна частина виконує функцію програми дій. У результаті орієнтування упорядковується загальна картина обставин, в яких буде виконуватися дія, складаються мета та план виконання, визначаються параметри та характеристики.

Згідно з теорією управління засвоєнням знань орієнтовна частина вважається першорядною, оскільки від неї передовсім залежить якість дій, що виконуються.

Виконавча частина рухових дій здійснюється на базі орієнтовної. Паралельно з виконанням здійснюються контроль та корекція; результати дії зіставляються з завданням. Якщо виявляється неузгодженість між орієнтовною та виконавчою частинами дії, то до останньої вносять корективи. У випадку, коли ці частини узгоджені, але просування до мети незадовільне, то корегується орієнтовна частина.

Процес навчання виявляється більш ефективним, коли тренер керує формуванням орієнтовної частини дії.

Навчання починається з конкретизації та визначення параметрів і характеристики дії, складання планів та перспектив, формування навчальної мотивації учня. Якщо він не відчуває потреби в опануванні предмета навчання, або не уявляє точних параметрів дії, що підлягає засвоєнню, то навчання не дає належного результату.

Дія в процесі інтеріоризації може бути охарактеризована за допомогою певних параметрів: форми або рівня виконання.

Розумові дії можуть бути представлені у формах або підрівнях:

- а) матеріальна – дія з матеріальними предметами;
- б) дія в плані зовнішнього мовлення;
- в) дія в умі.

Узагальненість дії характеризує міру виділення суттєвих ознак, розгорнутість характеризує рівень повноти усвідомлення операцій, що виконуються під час вирішення завдання. По мірі засвоєння дії кількість операцій, що усвідомлюються, зменшується, дія стає «згорнутою». Але виконавча частина залишається предметною, зовнішньою, розгорнутою. Засвоюваність характеризує якість дії, що виконується: легкість, точність, швидкість, стабільність.

Теорія П. Я. Гальперіна вперше в педагогіці та психології відкрила закономірність інтеріоризації зовнішнього, його перехід у внутрішній, психічний план.

Загальні положення теорії П. Я. Гельперіна поширюються не тільки на розумові, а й на рухові дії.

Під час навчання рухових дій опис усіх вище згаданих етапів засвоєння може бути використаний тільки відносно орієнтовної та контрольної-корекційної частин, які послідовно засвоюються у вказаних формах. Виконавча частина в цих випадках завжди матеріальна і розгорнута.

Положення теорії П. Я. Гальперіна дозволили пояснити деякі феномени навчання рухових дій, обґрунтувати ефективні методи навчання.

10.4. ЗНАННЯ, ВМІННЯ, НАВИЧКИ ТА КОМПЕТЕНТНОСТІ В ПРОЦЕСІ ЗАСВОЄННЯ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ

Знання, вміння та навички – це певні етапи у процесі засвоєння навчального матеріалу. Формування їх є однією з цілей навчання.

Знання – це постійна складова навчального матеріалу, до якої належать конкретні факти, закономірності, поняття.

Уміння – такий рівень володіння дією, який характеризується необхідністю повного свідомого контролю за всіма її елементами, тому виконується нешвидко, нестабільно та легко нівелюється під впливом різних збиваючих факторів.

Навички – рівень володіння дією, що характеризується мінімальною участю свідомості в її контролі, високою швидкістю, стабільністю результату, стійкістю відносно збиваючих факторів.

Отже, якщо знання передбачають зберігання в пам'яті засвоєного теоретичного матеріалу, то уміння та навички відображають ступінь володіння практичним матеріалом.

Особливості рухових навичок

Особливу роль та значення в житті, навчальній та спортивній діяльності відіграють рухові навички. Їхніми головними властивостями є:

- 1) автоматизований характер як окремих операцій, так і дій у цілому;
- 2) висока швидкість дій, що забезпечується довершеною координацією роботи м'язів, легкістю та узгодженістю;
- 3) стабільність результату;
- 4) висока стійкість навички;
- 5) феномен «перенесення навичок». Полягає в тому, що навчальний матеріал стає доступнішим у тих випадках, коли навчання спирається на вже засвоєний.

Освітні компетентності

Компетентність (з лат. *competentia*) означає коло питань, у яких людина добре обізнана, має знання та досвід. Компетентність як сформована якість, професійна або особистісна характеристика фахівця, що дозволяє не тільки вирішувати певні завдання в межах компетенції, а й приймати рішення у складній або варіативній ситуації.

Компетентності в процесі навчання вирішують основні функції: відображають соціальне замовлення на підготовку підростаючого покоління для повсякденного життя в сучасному суспільстві; комплексне використання знань, умінь, навичок у процесі практичного вирішення завдань в реальній дійсності; досвід предметної діяльності, отримання здатностей та практичної підготовленості для застосування під час вирішення реальних практичних завдань; дозволяють пов'язати теоретичні знання з їх практичним використанням у реальному житті.

До ключових освітніх компетентностей відносять:

Спілкування державною мовою. Це вміння усно і письмово висловлювати й тлумачити поняття, думки, почуття, факти та погляди (через слухання, говоріння, читання, письмо, застосування мультимедійних засобів). Здатність реагувати мовними засобами на повний спектр соціальних і культурних явищ – у навчанні, на роботі, вдома, у вільний час. Усвідомлення ролі ефективного спілкування.

Спілкування іноземними мовами. Уміння розуміти висловлене іноземною мовою, усно і письмово висловлювати і тлумачити поняття, думки, почуття, факти та погляди (через слухання, говоріння, читання і письмо) у широкому діапазоні соціальних і культурних контекстів. Уміння посередницької діяльності та міжкультурного спілкування.

Математична грамотність. Уміння застосовувати математичні (числові та геометричні) методи для вирішення прикладних завдань у різних сферах діяльності. Здатність до розуміння і використання простих математичних моделей. Уміння будувати такі моделі для вирішення проблем.

Компетентності в природничих науках і технологіях. Наукове розуміння природи і сучасних технологій, а також здатність засто-

совувати його в практичній діяльності. Уміння застосовувати науковий метод, спостерігати, аналізувати, формулювати гіпотези, збирати дані, проводити експерименти, аналізувати результати.

Інформаційно-цифрова компетентність. Передбачає впевнене, а водночас критичне застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, в публічному просторі та приватному спілкуванні. Інформаційна й медіа-грамотність, основи програмування, алгоритмічне мислення, роботи з базами даних, навички безпеки в мережі Інтернет та кібербезпеці. Розуміння етики роботи з інформацією (авторське право, інтелектуальна власність тощо).

Уміння навчатися протягом життя (формування життєвих компетентностей). Здатність до пошуку та засвоєння нових знань, набуття нових вмінь і навичок, організації навчального процесу (власного і колективного), зокрема через ефективне управління ресурсами та інформаційними потоками, вміння визначати навчальні цілі та способи їх досягнення, вибудовувати свою навчальну траєкторію, оцінювати власні результати навчання, навчатися протягом життя.

Соціальні і громадянські компетентності. Усі форми поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, на роботі. Уміння працювати з іншими на результат, запобігати і вирішувати конфлікти, досягати компромісів.

Ініціативність і підприємливість. Уміння генерувати нові ідеї й ініціативи та втілювати їх у життя з метою підвищення як власного соціального статусу та добробуту, так і розвитку суспільства і держави.

Загальнокультурна грамотність. Здатність розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі смаки, самостійно виражати ідеї, досвід та почуття за допомогою мистецтва. Ця компетентність передбачає глибоке розуміння власної національної ідентичності як основи відкритого ставлення та поваги до розрозмаїття культурного вираження інших.

Екологічна грамотність і здорове життя. Уміння розумно та раціонально користуватися природними ресурсами в рамках ста-

лого розвитку, усвідомлення ролі навколишнього середовища для життя і здоров'я людини, здатність і бажання дотримуватися здорового способу життя.

10.5. СТРУКТУРА ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ

Структура процесу навчання характеризує його зовнішній організаційний аспект і відповідає на запитання «як побудувати навчальний процес?»

Виділяють три основні етапи навчання, які різняться за завданнями, засобами і методами:

- I – сприйняття навчального матеріалу та формування уявлень;
- II – усвідомлення навчального матеріалу та формування понять;
- III – закріплення навчального матеріалу.

Завдання вчителя при організації процесу навчання

Перший етап. Сприйняття матеріалу. Завдання – сформувати уявлення про навчальний матеріал, умови та засоби вирішення навчальних завдань. Учитель повинен організувати процес сприйняття та допомогти сформувати логічний, наочний і руховий образ дії, або теоретичного матеріалу, що вивчається, та підібрати відповідні методи навчання.

Другий етап. Усвідомлення навчального матеріалу. Завдання – сформувати поняття. Перший ступінь – розуміння того, що говорить учитель, котре базується на співвідношенні нових уявлень і тих, що вже були засвоєні.

Засвоєння знань про навколишній світ або конкретні явища залежать від оволодіння системою понять. Тому в завдання викладача входить давати чіткі визначення всіх понять, які вводяться до заняття. Виділяють такі етапи у формуванні понять:

1. Зіставлення об'єкта чи явища, що вивчається, з іншими з метою відокремлення від них.
2. Пошук аналогічних характеристик, їх узагальнення, тобто того, що є спільним для різних явищ чи об'єктів.

3. Пошук характеристик, які відрізняють явища, що вивчаються, від інших.

4. Виділення важливих характеристик явищ, які вивчаються.

Третій етап. Закріплення навчального матеріалу. Процес навчання може вважатись закінченим лише тоді, коли учень буде вміти самостійно користуватись знаннями, уміннями та навичками. Відповідно завданням цього етапу є організація спеціальної діяльності – повторення, тренування. Дія або операція, яку необхідно закріпити, виконується в ускладнених умовах, за можливості, максимально наближених до умов реальних.

10.6. ВИЗНАЧЕННЯ МЕТИ НАВЧАННЯ В ПРОЦЕСІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ

Ще з часів Я. А. Коменського прагнули визначити загальний порядок навчання, що здійснювався б за єдиними законами і водночас забезпечував результативність навчання. Сучасний технологічний підхід до процесу навчання вбирає та узагальнює весь досвід, набутий у психології навчання, теорії управління, управління пізнавальною діяльністю учнів.

Головна специфіка педагогічної технології в тому, що конструюється та здійснюється такий процес навчання, котрий має гарантувати досягнення навчальної мети та певне засвоєння навчального матеріалу. В центрі уваги технологічного підходу – постановка та досягнення навчальної мети.

Аналізуючи процес навчання в цілому, можна дійти висновку, що результати залежать від того, яким чином сформульовано мету. Якщо вона нечітка, неконкретна, то вчитель не має достатньо чітких критеріїв для визначення того, чи її досягнуто.

У педагогічній практиці виділяють традиційний та технологічний підходи до формулювання навчальних цілей. Традиційна постановка їх пов'язана з наступними ключовими термінами: ознайомлення, навчання, закріплення тощо. За такого підходу вчитель не має чітких орієнтирів для формулювання судження про досягнення учнем навчальної мети.

Мета, котру ставлять у педагогічній технології, торкається різних галузей діяльності.

1. Когнітивна (пізнавальна). До неї входять цілі – від запам’ятовування до вирішення конкретних завдань.

2. Афективна (емоційно-ціннісна). Стосується формування інтересу та схильності, емоційно-особистісного відношення до явищ навколишнього світу, починаючи від сприйняття матеріалу і закінчуючи формуванням цінностей, уподобань.

3. Психомоторна. Це цілі, що пов’язані з формуванням рухових дій, нервово-м’язової координації. Серед них: навички письма, мовлення, ті, що висуваються в рамках фізичного виховання та трудового навчання.

Усі зазначені категорії навчальних цілей повинні бути максимально конкретизовані. Для того щоб вони були більш діагностичними, їх необхідно ідентифікувати. В ідентифікованій навчальній меті закладені надійні критерії та ознаки. Наприклад, технологічний підхід при визначенні мети в когнітивній галузі полягає в тому, що вона формулюється через результати навчання, виражені в діях учнів. Ця система цілей набула поширення та популярності завдяки розробкам американських психологів та педагогів (Bloom, 1956). Ключовими термінами за такого підходу є: вибрати, описати, назвати, дати визначення, обґрунтувати (табл. 7).

ТАБЛИЦЯ 7

№ з/п	Категорії цілей	Конкретизація дій учня
1	Знання (запам’ятовування та відтворення)	<ul style="list-style-type: none"> • терміни, • визначення, • факти, • поняття, • принципи
2	Розуміння (перетворення матеріалу з однієї форми в іншу, інтерпретація матеріалу, передбачення подальших дій, явищ)	<ul style="list-style-type: none"> • перетворює з усної форми у письмову, • зі словесного опису складає таблицю, • інтерпретує (стислий виклад, аногація, резюме, виокремлення основного)
3	Аналіз (виокремлення частини цілого та поділ матеріалу на складові частини; виявлення взаємозв’язку між частинами)	<ul style="list-style-type: none"> • бачить помилки (у діях, логіці суджень), • може розрізнити фактор та результат, причину та наслідок

Тема 11. Принципи навчання

Продовження таблиці 7

№ з/п	Категорії цілей	Конкретизація дій учня
4	Синтез (комбінування елементів із метою отримання цілого)	<ul style="list-style-type: none"> • використовує знання з різних галузей з метою отримання творчого результату: твір, вірш, доповідь
5	Застосування (використання вивченого матеріалу у конкретних умовах)	<ul style="list-style-type: none"> • застосовує правила, методи, • оперує поняттями та визначеннями (демонструє вірне застосування певної процедури)
6	Оцінка (може ґрунтуватись на чітких критеріях, наприклад, математика. Якщо це твір, то критерієм повинна бути логіка)	<ul style="list-style-type: none"> • повинен продемонструвати відповідність результатів роботи критерію оцінки

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Поняття про дидактику та її категорії.
2. Психологічна теорія Л. С. Виготського про розвиваюче навчання.
3. Теорія поетапного формування розумових дій П. Я. Гальперіна.
4. Етапи процесу навчання рухових дій.
5. Педагогічна технологія. Категорії навчальних цілей у когнітивній галузі.
6. Стадії формування навички (перехід знання в уявлення, вміння, навички).

Дайте письмові відповіді на педагогічні задачі:

Таня вчиться в першому класі. Їй важко дається навчання. Удома мама саджає її за стіл і починає говорити: «Ну от. Знову нічого не знаєш. Вчи сама!» Потім іде у своїх справах на кухню. Через деякий час повертається і перевіряє: поліпшень немає. Реакція мами: «Сьогодні гуляти не підеш!»

Завдання:

- а) проаналізуйте характер спілкування мами з донькою;
- б) охарактеризуйте спілкування відповідно до теорії Л. С. Виготського про розвиваюче навчання?

Опрацюйте матеріал та виконайте практичне завдання:

Складіть план технологічного підходу до навчання рухової дії (за власним вибором) з використанням категорій навчальних цілей у когнітивній галузі: знання, розуміння, застосування, аналіз, синтез, оцінка, користуючись таблицею 7.

Т е м а 11

Принципи навчання

- *Принципи навчання*
  - *Принцип науковості процесу навчання*
  - *Принцип активності та свідомості в процесі навчання*
  - *Принцип наочності в процесі навчання*
  - *Принцип системності та послідовності в процесі навчання*
  - *Принцип доступності навчання*
  - *Принцип врахування індивідуальних можливостей учнів у процесі навчання*
  - *Принцип міцності навчання*
-

11.1. ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ

Під **принципами** розуміють певні положення, якими слід керуватися у ході діяльності. Принципи навчання – це основні вимоги до його процесу, що забезпечують ефективність. Вони відображають закономірності пізнавальної діяльності учня та визначають діяльність учителя.

У дидактиці виділяють наступні принципи навчання:

- науковості;
- активності та свідомості;
- наочності;
- систематичності та послідовності;
- доступності;
- врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів;
- міцності засвоєння знань.

11.2. ПРИНЦИП НАУКОВОСТІ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ

Проявляється у наявності зв'язку між змістом науки та навчальної дисципліни: розкриття причинно-наслідкових зв'язків, явищ, процесів, подій; проникнення в суть явищ і подій; показ могутності людських знань і науки та ознайомлення з методами

науки, пізнання; показ досягнень сучасної науки; розкриття історії розвитку науки, боротьби тенденцій; зв'язок даної галузі науки з іншими.

Принцип вимагає:

- щоб зміст навчання знайомив учнів з об'єктивними науковими фактами та законами;
- будувати процес навчання на розкритті внутрішніх зв'язків, законів та закономірностей явища, що вивчається;
- уникати необґрунтованого спрощення, викривлення наукових положень, використання ненаукових термінів;
- враховувати наукові, доречні методи та засоби викладання.

11.3. ПРИНЦИП АКТИВНОСТІ ТА СВІДОМОСТІ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Оскільки процес навчання – це взаємодія між учителем та учнями, то перед педагогом стоїть завдання – перетворити учнів із пасивного об'єкту навчання на активний суб'єкт діяльності. Цьому буде сприяти роз'яснення мети і завдань навчального предмета, його значення для вирішення життєвих проблем та перспектив самого учня; використання у процесі навчання мисленнєвих операцій (аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція); поява позитивних емоцій; наявність позитивних мотивів; раціональні прийоми роботи на уроці; критичний підхід у процесі викладання матеріалу і його засвоєння; наявність належного контролю і самоконтролю.

Основними шляхами реалізації цього принципу є:

- формування учнями загальних цілей та завдань як навчання в цілому, так і конкретного уроку;
- свідоме засвоєння навчального матеріалу;
- уміння аналізувати свої успіхи та бачити помилки;
- уміння в мовленнєвій формі переказати послідовність дій, які виконуються.

Учень повинен:

- знати, що виконувати;
- як виконувати;

- для чого це робити;
- розуміти, чому робити так, а не інакше.

11.4. ПРИНЦИП НАОЧНОСТІ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Уперше в педагогіці цей принцип було теоретично обґрунтовано Я. А. Коменським. Він знайшов спосіб, який полегшує дитині засвоєння книжного матеріалу. «Нічого немає в інтелекті, чого б раніше не було у відчутті», – писав педагог у «Великій дидактиці». Причому наочність розуміють не тільки як зорове сприймання – це залучення до сприйняття навчального матеріалу всіх органів чуття: зору, слуху, смаку тощо.

Сучасний рівень навчання вимагає від дитини розвинутого абстрактного мислення, тому необхідно більшою мірою спиратись на її відчуття, реальні уявлення та вже набутий досвід.

Види наочності: натуральна, образна, символічна (динамічна і статична, плоска і об'ємна).

Велику роль відіграє поєднання слова з наочністю: а) слово керує безпосереднім сприйманням; б) допомагає осмислити спостережуване і формулювати зв'язки між явищами, фактами; в) дає знання про спостережуваний предмет; г) дає уявлення про явище, зв'язки, які безпосередньо не сприймаються без наочності.

Вимоги до використання наочності: наявність конкретної мети; не слід нею зловживати, а використовувати для розвитку самостійності й активізації учнів; використовувати тоді, коли про неї йде мова; вона не повинна містити нічого зайвого, щоб не викликати додаткової асоціації, врахування вікових особливостей дітей; не слід переоцінювати і недооцінювати наочність у процесі навчання; має бути змістовною, естетично оформленою; необхідна попередня підготовка учнів до її сприймання.

Сприймання наочності проходить у три фази. На першій фазі зображені об'єкти сприймаються «розмиті», невиразно. На другій – увага учнів концентрується на об'єкті, сприймання чіткіше, але ще загальне. На третій – сприймання вже диференційоване.

11.5. ПРИНЦИП СИСТЕМНОСТІ ТА ПОСЛІДОВНОСТІ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Принцип потребує, щоб знання, вміння та навички формувались у системі, в певному порядку, коли кожний елемент навчального матеріалу був би логічно пов'язаний з іншим, наступне спирається на попереднє та готує до сприйняття нового. В результаті в учнів формується цілісне уявлення про предмет, що вивчається. У роботі вчителя принцип реалізується в наступному: систематична робота над собою, спирається на пройдене при вивченні нового матеріалу, розгляд нового матеріалу по частинах, фіксування уваги учнів на вузлових питаннях, продумування системи уроків, здійснення внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків. Важлива система і в роботі учнів: систематичне відвідування школи, виконання домашніх завдань, уважність на уроках, порядок виконання домашніх завдань, час виконання завдань, систематичне повторення навчального матеріалу.

У спортивній діяльності принцип системності та послідовності є головним у побудові тренувального процесу. Регулярність повторювань вправ – це умова створення міцного тренувального результату.

11.6. ПРИНЦИП ДОСТУПНОСТІ НАВЧАННЯ

Принцип вимагає відповідності навчального матеріалу віку та індивідуальним особливостям, рівню підготовленості учнів, врахування рівня розвитку дітей; *дотримання правил*: від простого до складного, від відомого до невідомого, від легкого до складного, від близького до далекого.

Правильно встановлений рівень складності сприяє розвитку учнів. У цьому і полягає головний зміст принципу доступності навчання, а саме – у співвідношенні між навчанням і розвитком. Зміст завдань, що пропонуються учням, повинен не тільки відповідати рівню їхнього розвитку та можливостям, а й, знаходячись у зоні *найближчого* розвитку, бути орієнтованим на перспективу.

Зв'язок навчання з життям: використання на уроках життєвого досвіду учнів; застосування одержаних знань у практичній діяльності; розкриття практичної значущості знань.

11.7. ПРИНЦИП ВРАХУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Необхідність цього принципу обумовлена рядом факторів:

- різними умовами виховання школярів у сім'ї;
- різним рівнем здібностей та розвитку;
- індивідуально-психологічними особливостями реагування на зовнішні фактори, на спілкування з викладачем та іншими учнями.

Індивідуальний підхід до учнів у процесі фізичного виховання передбачає врахування:

- психічних та фізіологічних особливостей вікових груп;
- різного рівня фізичного розвитку дітей однієї вікової групи;
- різного рівня фізичної підготовленості дітей однієї вікової групи;
- індивідуально-типологічних та особистісних особливостей реагування на фізичне навантаження;
- статевих відмінностей дітей однієї вікової групи в рівні фізичної підготовленості, реакції на навантаження та психологічних особливостей.

11.8. ПРИНЦИП МІЦНОСТІ НАВЧАННЯ

Передбачає таке засвоєння знань, щоб учені зміг ними користуватися в будь-який час як з метою вирішення навчальних завдань, так і у житті. Він має тісний зв'язок з іншими принципами дидактики. Знання будуть дійсно міцними, якщо в процесі навчання використані всі принципи: науковості, наочності, активності та свідомості, систематичності та послідовності, доступності, індивідуалізації. Важливим є повторення навчального матеріалу за розділами і структурними смисловими частинами; запам'ятовування нового навчального матеріалу в поєднанні з

Т е м а 11. Принципи навчання

пройденим раніше; використання під час повторення активізації учнів (запитання, порівняння, аналіз, синтез, класифікація, узагальнення); нове групування матеріалу з метою приведення його до системи; виділення при повторенні основних, провідних ідей; використання при повторенні різноманітної методики, форм і підходів, вправ, самостійної роботи з творчого застосування знань; постійне звертання до раніше засвоєних знань із нової точки зору їх трактування.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Поняття про принципи навчання, їх загальна характеристика.
2. Принцип науковості навчання. Його реалізація в практиці фізичної культури та спорту.
3. Принцип свідомості й активності в практиці фізичної культури і спорту.
4. Принцип наочності в навчанні. Його реалізація в практиці фізичної культури та спорту.
5. Принцип систематичності і послідовності навчання. Його реалізація в практиці фізичної культури та спорту.
6. Принцип доступності та індивідуалізації навчання. Його реалізація в практиці фізичної культури та спорту.

Опрацюйте матеріал та зробіть конспект із застосуванням питань (за вибором):

Аналіз дій тренера-викладача, в яких реалізується кожен із принципів:

- а) на уроці фізичної культури;
- б) в процесі спортивного тренування.

Дайте письмові відповіді на педагогічні задачі:

Ви повинні провести урок фізичної культури у молодшому класі, в якому діти значно відрізняються один від одного за рівнем фізичного розвитку та фізичної підготовленості.

Запитання: як здійснити принцип індивідуального (диференційного) підходу до учнів на уроці.

Т е м а 12

Методи навчання

- *Класифікація методів навчання*
  - *Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності*
  - *Методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності*
  - *Контроль у процесі навчання*
-

12.1. КЛАСИФІКАЦІЯ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ

Метод навчання – спосіб упорядкованої взаємної діяльності викладачів і учнів, спрямованої на вирішення завдань освіти, виховання і розвитку в процесі навчання.

Приєм навчання – це деталь методу, або спосіб його використання.

У сучасній дидактиці відомі десятки класифікацій методів навчання. Цими питаннями займалися І. Лернер, М. Скаткін, М. Данилов, Б. Єсіпов, С. Петровський, В. Паламарчук, М. Махмутов, А. Алексюк, Г. Ващенко, Ю. Бабанський, І. Харламов. Найпоширенішою в дидактиці останніх років, як свідчать результати аналізу, є класифікація, запропонована видатним ученим Ю. К. Бабанським.

При цілісному підході виділяють три великі групи методів навчання:

- I. Організація і здійснення навчально-пізнавальної діяльності.
- II. Стимулювання і мотивація навчально-пізнавальної діяльності.
- III. Контроль і самоконтроль навчально-пізнавальної діяльності.

I група – методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності за способом навчального пізнання поділяються на категорії:

1) за джерелом передачі та отримання інформації:

- словесні;
- наочні;
- практичні.

2) за логікою передачі і сприйняття інформації:

- індуктивні (від загального до часткового);
- дедуктивні (від приватного до загального).

3) за ступенем самостійного мислення:

- репродуктивні;
- проблемно-пошукові.

4) за ступенем управління навчальною роботою:

- під керівництвом учителя;
- самостійна робота.

II група – методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності:

- формування пізнавальних інтересів учнів;
- стимулювання обов'язку і відповідальності в навчанні.

III група – методи контролю і самоконтролю в навчанні:

- усного контролю;
- письмового контролю;
- лабораторно-практичного контролю.

12.2. МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ЗДІЙСНЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності – це сукупність методів, спеціально спрямованих на передачу і засвоєння учнями знань, умінь і навичок.

Словесні методи навчання

До словесних методів навчання належать: розповідь, пояснення, лекція, бесіда, опис та інші види передачі інформації за допомогою мови вчителя.

У кожному із зазначених методів основним джерелом є слово вчителя, і від володіння ним яскравою, емоційно забарвленою мовою залежить успіх сприйняття учнем поданого матеріалу.

Розповідь – послідовне розкриття змісту нового матеріалу. Вимоги: достовірність змісту, логічна послідовність, чіткість і доказовість, образність і емоційність викладу, мовлення вчителя (чітке, доступне, правильне).

Розповіді бувають таких типів: художня, наукова, науково-популярна, описова. Художня розповідь – це образний переказ фактів, вчинків дійових осіб (наприклад, про географічні відкриття, історії створення художніх творів тощо.). Наукова – заснована на аналізі фактичного матеріалу. Виклад має бути логічним, чітким. Розповідь-опис дає послідовний виклад ознак, особливостей предметів і явищ навколишньої дійсності (опис історичних пам'яток, музею-садиби тощо).

Пояснення – словесне тлумачення понять, явищ, принципів дії приладів, наочних посібників, слів, термінів тощо. У фізичному вихованні пояснення – це стисле, зрозуміле і образне розкриття техніки виконання рухових дій, наприклад, під час стрибка у довжину вчитель пояснює положення рук і ніг при приземленні.

Лекція – усний виклад навчального матеріалу, великого за обсягом, складного за логічною побудовою. Зосередження уваги на лекціях досягають різними прийомами: незвичний початок; слухачі стають учасниками подій; цікаві приклади; проблемний виклад матеріалу; наочність і технічні засоби навчання; риторичні запитання; підвищення голосу, паузи і т.п.

Бесіда – метод навчання, який передбачає діалог учня з учителем та його відповіді на ретельно підготовлені та продумані запитання вчителя. Існують такі види бесіди.

Вступна. Проводиться з учнями як підготовка до лабораторних занять, екскурсій, до вивчення нового матеріалу.

Інформативна. Базується в основному на спостереженнях, що організовуються вчителем на уроці за допомогою наочних посібників, записів на дошці, таблиць, малюнків, а також на матеріалі текстів літературних творів, документів.

Бесіда-повторення використовується для закріплення навчального матеріалу.

Контрольна – для перевірки засвоєних знань.

За характером діяльності учнів у процесі спілкування бесіди можна розподілити на такі основні види: репродуктивна, евристична.

Репродуктивна бесіда спрямована на відтворення раніше засвоєного матеріалу.

Евристична (від «еврика!» – *знайшов*) бесіда: вчитель уміло поставленими запитаннями скеровує учнів на формування нових понять, висновків, правил, використовуючи наявні знання, спостереження. Таку бесіду також називають сократівською.

Наочні методи навчання

Наочні методи передбачають використання в навчальному процесі наочних посібників; їх можна поділити на метод ілюстрації та демонстрації.

Ілюстрація характеризується як допоміжний метод при словесному. Засобами ілюстрації є картинки, таблиці, моделі тощо.

Демонстрація характеризується рухомістю засобу демонстрування: навчальна телепередача, діюча модель, фізична вправа.

Практичні методи навчання

Ці методи спрямовані на формування практичних умінь і навичок та стимулювання пізнавальної активності учнів. Вони включають: вправи, лабораторні та практичні роботи, досліди, твори, реферати. Їх можна вважати одними з головних під час навчання рухових дій та практичних навичок.

Вправи – багаторазове повторення певних дій або видів діяльності для їх засвоєння, що спирається на розуміння і супроводжується свідомим контролем і коректуванням.

Вимоги до вправ: а) точно знати мету та результати, яких потрібно домогтися; б) стежити за точністю виконання, щоб не закріплювати помилок, якщо вони виникають, стежити та перевіряти

результати, порівнювати свої дії з еталоном, усвідомлювати, яких успіхів уже досягнуто і які недоліки необхідно усунути; в) кількість вправ залежить від індивідуальних особливостей школярів і має бути достатньою для утворення навички; г) вправи не можуть бути випадковим набором однотипних дій, в основі їх мають бути система, чітко спланована послідовність дій, зокрема поступове ускладнення; г) їх не можна переривати на тривалий час; д) результати потрібно аналізувати.

Види вправ: а) підготовчі, мета яких підготувати учнів до сприйняття нових знань і способів їх застосування на практиці; б) вступні – сприяють процесу засвоєння нового матеріалу на основі різниці споріднених понять і дій; в) пробні – перші завдання на застосування щойно засвоєних знань; г) тренувальні – спрямовані на засвоєння учнями навичок у стандартних умовах (за зразком, за інструкцією, за завданням); г) творчі – за змістом і методами виконання наближаються до ситуацій, які можуть виникнути в житті кожної людини; д) контрольні – мають в основному навчальний характер (письмові, графічні, практичні).

Лабораторні роботи – це вивчення в шкільних умовах явищ природи за допомогою спеціального обладнання. Цінність їх полягає в тому, що вони сприяють зв'язку теорії з практикою; озброюють учнів одним із методів дослідження у природних умовах; формують навички використання приладдя; вчать обробляти результати вимірів і робити правильні наукові висновки і пропозиції. Організаційно лабораторні роботи проходять або у формі фронтальних занять, або індивідуально.

За характером діяльності учнів дуже близькі до лабораторних **практичні роботи**, оскільки ґрунтуються на безпосередньому використанні знань у суспільно корисній праці. Етапи проведення практичних робіт: пояснення вчителя (теоретичне осмислення) – показ (інструктаж) – проба (два-три учні виконують, решта – спостерігає) – виконання (кожен самостійно виконує роботу) – контроль (від учнів приймаються і оцінюються роботи).

Дослідні роботи застосовуються в процесі вивчення будь-яких предметів, особливо на факультативних і гурткових заняттях.

Учні складають звіти про довготривалі спостереження за природними явищами; пишуть реферати-огляди науково-популярної літератури.

Розглянуті словесні, наочні та практичні методи діяльності вчителя тісно переплітаються між собою. Використання кожного з них окремо від іншого не є ефективним.

Індуктивні та дедуктивні методи навчання

Ці методи характеризуються логікою передачі і сприйняття інформації. При застосовуванні словесних, наочних і практичних методів навчання вчитель відповідно до умов уроку може використати індуктивний або дедуктивний метод.

Індуктивний метод навчання: спершу викладаються факти, потім демонструються досліди, наочні посібники, організується виконання вправ, на основі цього поступово підводять учнів до узагальнень, визначень понять, формулювання законів і т.д.

Дедуктивний метод навчання: спочатку повідомляють загальне положення, формулу, закон, а потім поступово починають наводити часткові випадки, більш конкретні завдання.

Репродуктивні методи навчання

У процесі навчання можна виділити два способи передачі та сприйняття навчальної інформації: репродуктивна та прогнозована, за якими методи навчання поділяються на репродуктивно-ілюстративні та проблемно-пошукові.

При використанні *репродуктивно-ілюстративного* методу навчальний матеріал подається та засвоюється учнем у готовому вигляді. Передбачається активне сприймання і запам'ятовування матеріалу, який повідомляється вчителем та засвоюється з інших джерел інформації. При цьому використовуються розглянуті раніше словесні, наочні і практичні методи.

Проблемні методи навчання

Проблемно-пошуковий метод передбачає підвищену активність учнів у процесі навчання. При його використанні навчальний матеріал добирається самим учнем шляхом активних дій. Він також включає словесні, наочні й практичні методи.

Під час викладання матеріалу учителем застосовуються евристичні бесіди, проблемно-пошукові практичні роботи, що сприяє розвитку творчого мислення, більш усвідомленому та осмисленому оволодінню знаннями. Цей метод спирається на психологічні закономірності пізнавальної діяльності (О. М. Леонтьєв):

а) в процесі навчання не можна ототожнювати сприйняття навчального матеріалу та його усвідомлення. Так, якщо учень уважно слухав учителя та робив у зошиті нотатки, то можна сподіватись, що він усвідомив у кращому випадку 40–60 % викладеної вчителем інформації. Тому для педагогів важливим є питання: які умови або методи та прийоми навчання сприятимуть більшому усвідомленню учнем навчальної інформації;

б) усвідомлюється тільки той навчальний матеріал, зміст якого для учнів є предметом активних дій.

Як приклад можна навести роботу з одним і тим самим текстом редактора та коректора. Перед ними поставлені різні завдання: для редактора предметом його дій є зміст, а для коректора – наявність орфографічних та стилістичних помилок. Тому редактор іноді не бачить у тексті помилок, а коректор може не усвідомити зміст.

Ці особливості сприйняття та усвідомлення навколишнього та інформації описує Пауло Коельо в культовому творі «Алхімік». Юнаку, який потрапив до надзвичайно красивого та пишно вбраного замку, мудрець запропонував роздивитись усе до дрібниць, але дав у руку чайну ложку, капнув у неї дві краплі оливи та застеріг, щоб той їх не пролив. Коли через деякий час юнак повернувся з непролитою оливою, з'ясувалось, що він нічого не роздивився, не запам'ятав ні персидських килимів, ні арабських коштовних каменів, ні чудернацьких фонтанів, хоча і бачив їх, тобто сприймав. Тоді мудрець наказав йому піти знову і розди-

витись уважно дивовижні візерунки на килимах та інші надзвичайно красиві та рідкісні речі. Коли юнак повернувся, захоплений від побаченого, то з'ясувалось, що він пролив ті дві краплі оливи.

Цей уривок демонструє психологічну особливість сприйняття та усвідомлення інформації: усвідомлюється тільки той матеріал, зміст якого є предметом активних дій. Тому завдання вчителя – зробити навчальний матеріал предметом активних дій учнів за допомогою різних методичних прийомів.

Проблемне навчання може здійснюватись у різних формах. При цьому можна використовувати словесні, наочні та практичні методи, які теж набувають проблемного характеру.

Словесні методи застосовують у вигляді проблемного викладання, евристичної бесіди, проблемної лекції.

Наочні методи набувають проблемного характеру під час демонстрації навчального матеріалу, який стимулює творчу активність.

Практичні методи можуть бути проблемними у вигляді пошукової роботи, творчих завдань, проблемних завдань.

До методичних прийомів проблемного викладання на лекції або уроці належать:

- ознайомлення з історією наукової проблеми;
- показ різних точок зору та позиції вчених під час вирішення проблеми;
- звертання до аудиторії;
- залучення слухачів до висловлювання прогнозів, суджень, умовисновків;
- розмірковування лектора з приводу тієї чи іншої проблеми.

Методи за ступенем управління навчальною роботою

Організація і здійснення навчально-пізнавальної діяльності передбачають комплексне застосування словесних, наочних та практичних методів як безпосередньо на уроці під керівництвом учителя, так і самостійно. Одним із сучасних методів отриман-

ня інформації є робота з електронними пошуковими системами. Традиційною залишається робота учня з підручником.

Методика роботи з підручником або пошуковими системами під час вивчення нового матеріалу.

1. Попереднє ознайомлення з темою майбутнього уроку або введення учнів у те коло питань, які будуть вивчатися.

2. Самостійне вивчення за підручником або пошуковими системами з мережі Інтернет окремих питань програми.

3. Виконання різних завдань учителя: складання простих і розгорнутих планів, відбір і виписування з підручника або з мережі Інтернет прикладів, цитат, складання порівняльних характеристик явищ, процесів тощо.

4. Читання художньої і науково-популярної літератури, ознайомлення з документами тощо.

5. Підготовка повідомлень, рефератів і доповідей з окремих питань теми в класі і вдома.

Методика роботи з підручником під час закріплення матеріалу.

1. Читання та складання простих і розгорнутих планів з окремих параграфів чи розділів підручника.

2. Читання теми в підручнику і підготовка відповідей за планом викладання нового матеріалу вчителем.

3. Підготовка відповідей і розгорнутих виступів за спеціальним завданням учителя.

4. Виконання практичних завдань і вправ за підручником чи навчальним посібником або у мережі Інтернет.

Методика роботи з підручником під час узагальнюючого повторення:

1. Повторення важливих частин і розділів підручника.

2. Конспектування узагальнюючих розділів підручника.

3. Підготовка відповідей за основними питаннями пройденого матеріалу.

4. Складання порівняльних характеристик, схем, таблиць.

5. Підготовка доповідей, рефератів.

12.3. МЕТОДИ СТИМУЛЮВАННЯ І МОТИВАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Методи стимулювання – це методи, спеціально спрямовані на формування позитивних мотивів учіння, стимулюють пізнавальну активність, одночасно сприяють збагаченню школярів навчальною інформацією.

Методи стимулювання навчальної діяльності учнів умовно можна поділити на дві групи:

а) формування пізнавальних інтересів: використовуються прийоми, що викликають позитивні емоції – образність, цікавість, здивування, моральні переживання; стимулююча роль навчального матеріалу: створення ситуації новизни, зв'язку матеріалу з життям; використання пізнавальних ігор; аналіз життєвих ситуацій; створення ситуації успіху в навчанні.

б) стимулювання обов'язку і відповідальності в навчанні; пояснення суспільної і особистої значущості учіння: пред'явлення вимог, дотримання яких означає виконання свого обов'язку; привчання до виконання вимог; заохочення до сумлінного виконання обов'язків; оперативний контроль за виконанням вимог і в необхідних випадках – вказівка на недоліки, зауваження з метою викликати більш відповідальне ставлення до навчання.

12.4. КОНТРОЛЬ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Методи контролю – це сукупність методів, що дають можливість перевірити рівень засвоєння учнями знань, сформованості вмінь і навичок.

Види контролю: поточний, періодичний та підсумковий.

Поточний контроль забезпечується перевіркою щоденних домашніх завдань, класних письмових робіт.

Періодичний контроль слугує для з'ясування рівня знань учнів після вивчення певних розділів і тем.

Підсумковий контроль визначає рівень засвоєння теоретичних знань по всій програмі дисципліни та ступінь засвоєння практичних навичок та їх застосування на практиці.

Р о з д і л 3. Дидактика

Форми контролю: усне опитування, письмовий контроль.

Усне опитування: постановка вчителем запитань (завдань) з урахуванням специфіки предмета і вимог програми; підготовка учнів до відповіді і викладення своїх знань: корекція і самоконтроль викладених знань по ходу відповіді; аналіз і оцінка відповіді.

Перевірочні запитання і завдання вчителя можуть бути:

- а) репродуктивні, що вимагають відтворення вивченого;
- б) реконструктивні, які передбачають застосування знань в дещо змінених ситуаціях;
- в) творчі, котрі вимагають застосування знань і вмінь у значно змінених (нестандартних) умовах, перенесення засвоєних принципів доведення (способів дій) на вирішення більш складних мисленнєвих завдань.

Письмовий контроль: контрольні роботи, твори, перекази, диктанти, заліки тощо.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Загальне поняття про методи і засоби навчання. Класифікація методів навчання за Ю. Бабанським.
  2. Характеристика словесних методів навчання: розповідь, пояснення, бесіда, лекція.
  3. Характеристика наочних методів навчання: ілюстрація, демонстрація.
  4. Практичні методи навчання: вправи, лабораторні та практичні роботи.
  5. Методи контролю за засвоєнням знань, умінь, навичок. Види і способи контролю.
  6. Сутність проблемного навчання. Форми проблемного навчання.
- Опрацюйте матеріал та виконайте практичне завдання:*
Проаналізуйте етапи навчання конкретної (за вибором студента) рухової дії та відповідні їм методи навчання і заповніть таблицю:

№ з/п	Навчання	
	етапи	методи

Т е м а 13

Організація процесу навчання

- *Форми організації навчання*
  - *Класно-урочна форма навчання*
  - *Характеристика педагогічних вимог до уроку*
  - *Типи уроків*
  - *Структура уроку фізичної культури*
-

13.1. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ

Форма організації навчання – це чітко виражена в часі й просторі організація навчальної діяльності учнів, пов'язана з діяльністю вчителя; зовнішній прояв узгодженої діяльності вчителів та учнів, що здійснюється за певним регламентом і в певному режимі.

У процесі розвитку шкільництва сформувалися такі основні форми організації навчання.

1. *Індивідуальна* – виникла в античних країнах і широко застосовувалась у Європі в період середньовіччя. Сутність її в тому, що вчитель навчає кожного учня індивідуально. Це дає змогу враховувати індивідуальні анатомо-фізіологічні й психічні можливості окремого вихованця і відповідно до цього визначати зміст, методи й засоби навчальної роботи, аналізувати й оцінювати результати пізнавальної діяльності, успішно рухатись уперед, забезпечувати інтелектуальний розвиток учнів. Вона була й залишається найбільш ефективною з погляду інтенсивності навчально-виховного процесу. Проте стосовно соціально-економічних потреб індивідуальне навчання не стало домінуючим. По-перше, воно не давало можливості охопити навчанням велику кількість дітей, а по-друге, було й залишається надто дорогим. Елементи індивідуального навчання нині використовують у формах репетиторства, індивідуальних консультацій, навчання вокалу, гри на музичних інструментах, персональному тренуванні тощо.

2. *Групова* – набула значного поширення в період середньовіччя і функціонувала у багатьох навчальних закладах Європи навіть у ХІХ ст. (у церковнопарафіяльних школах). Учитель навчав групу дітей, які перебували на різних рівнях вікового й інтелектуального розвитку. Така форма давала змогу навчати основ грамоти (читання, писання, рахування) більшу кількість дітей порівняно з індивідуальним навчанням. Окрім того, навчальна діяльність здійснювалася в колективі. Проте таке навчання було примітивним, бо в одній кімнаті потрібно було навчати дітей, які перебували на різних освітніх щаблях (перший, другий або третій роки навчання).

3. *Класно-урочна*. Зародки цієї форми простежуються в братських школах України й Білорусії. Дещо пізніше німецький педагог Й. Штурм (1507–1589) здійснив розподіл учнів за класами. Для кожного класу розроблялась окрема навчальна програма. Керівництво навчальною діяльністю учнів здійснював конкретний учитель.

13.2. КЛАСНО-УРОЧНА ФОРМА НАВЧАННЯ

Класно-урочна форма навчання полягає в тому, що навчальна робота проводиться з групою учнів постійного складу, однакового віку і рівня підготовки (класом), протягом певного часу і за встановленим розкладом (у формі уроку). Вона має такі основні ознаки:

- заняття проводяться під керівництвом учителя з групою постійного складу;
- діти в класі мають один вік та рівень підготовленості;
- заняття проводяться протягом певного часу та за встановленим розкладом;
- навчальний матеріал поділено на окремі уроки;
- кожний урок має чітко сформульовані мету та завдання.

13.3. ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕДАГОГІЧНИХ ВИМОГ ДО УРОКУ

Урок – форма організації навчання, при якій навчальні заняття проводяться вчителем з групою учнів постійного складу, одного віку і рівня підготовки протягом певного часу і відповідно до розкладу.

Т е м а 13. Організація процесу навчання

Кожний урок повинен відповідати певним педагогічним вимогам: дидактичним, виховним, організаційним, психологічним, етичним та гігієнічним.

Дидактичні вимоги.

1. Чітке визначення мети уроку.
2. Реалізація в уроці дидактичних принципів.
3. Обрання відповідних методів.
4. Відповідність змісту уроку поставленим завданням.

Виховні вимоги.

1. Забезпечення взаємозв'язку навчання, виховання та розвитку.
2. Постановка виховної мети уроку та її реалізація відповідними методами.

Організаційні вимоги.

1. Наявність продуманого плану проведення уроку.
2. Організаційна чіткість уроку (своєчасний початок, раціональне використання кожної хвилини, свідомо дисципліна й активність учнів).
3. Підготовка та раціональне використання різних засобів навчання, ТЗН (підготовка і раціональне розміщення в залі спортивних снарядів).

Психологічні вимоги.

1. Вивчення та врахування рівня розвитку психічних та індивідуальних особливостей учнів.
2. Забезпечення психологічної атмосфери, що сприяє проведенню навчально-виховного процесу.

Етичні вимоги.

1. Виконання норм педагогічної етики.
2. Самоконтроль учителя за своїм психічним станом.

Гігієнічні вимоги.

1. Забезпечення високої працездатності учнів.
2. Дотримання режиму гігієни: відповідної температури в приміщенні, освітлення, оптимальної кількості учнів у приміщенні.

Результативність проведення уроку залежить від розуміння та дотримання вчителем педагогічних вимог.

13.4. ТИПИ УРОКІВ

Кожний урок повинен мати свою мету та завдання. Залежно від завдань, які вирішуються, розрізняють уроки за типами:

- 1) з вивчення нового матеріалу;
- 2) із закріплення знань, умінь та навичок;
- 3) практичних та лабораторних робіт;
- 4) комбіновані;
- 5) повторення пройденого матеріалу;
- 6) контролю, перевірки та оцінки.

Уроки розрізняються за видами і типами.

Вид уроку фізичної культури – характеризується предметом навчання (гімнастика, баскетбол).

Тип уроку – характеризується етапом процесу навчання.

Залежно від виду та типу уроку фізичної культури вчитель обирає відповідні методи, прийоми та дозування вправ.

Завдання, що вирішуються на уроці фізичної культури:

Освітні:

- ознайомити;
- навчити;
- закріпити;
- перевірити засвоєний матеріал.

Виховні:

- сприяти розвитку рухових якостей: сили, швидкості, витривалості;
- оцінити рівень фізичної підготовленості.

Оздоровчі:

- сприяти, наприклад, профілактиці плоскостопості або формуванню гарної постави.

13.5. СТРУКТУРА УРОКУ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Кожен тип уроку має свою структуру: склад (елементи або етапи); послідовність (в якій елементи входять в заняття); зв'язок (що їх пов'язує).

Структура уроку – це певна послідовність, співвідношення та взаємозв'язок елементів, що обумовлені його типом та забезпечують цілісність.

Урок фізичної культури прийнято ділити на три частини:

- підготовчу;
- основну;
- заключну.

Структуру уроку характеризує необхідність підготовки організму до фізичного навантаження, що пов'язано з фізіологічними механізмами (особливостями) його реакції.

Уроки фізичної культури, залежно від типу, включають різні навчальні елементи. Розглянемо приклади.

Вступний урок (на початку вивчення нового матеріалу, чверті або навчального року).

I. 1. Організація уваги.

2. Ознайомлення із завданнями в новому навчальному році.

3. Обирання фізорга.

4. Домашнє завдання.

II. 1. Організація уваги.

2. Ознайомлення з новим видом спорту, правилами безпеки, гри, змагань тощо.

3. Домашнє завдання.

Урок засвоєння нового матеріалу.

1. Організація уваги.

2. Підготовка організму (загальна розминка).

3. Розучування правил, тактики, техніки рухів.

4. Матеріал для розвитку рухових якостей.

5. Зниження навантаження.

6. Висновки уроку та домашнє завдання.

Урок повторення, вдосконалення, закріплення (тренувальний).

1. Організація уваги.

2. Підготовка організму (спеціальна розминка).

3. Повторення, вдосконалення техніки рухових дій, тактики.

4. Розвиток рухових якостей.

5. Зниження навантаження.

6. Висновки уроку та домашнє завдання.

Комбінований (навчально-тренувальний) урок.

1. Організація уваги.
2. Підготовка організму (загальна та спеціальна розминка).
3. Вивчення нового матеріалу.
4. Повторення, вдосконалення.
5. Розвиток рухових якостей.
6. Зниження навантаження.
7. Висновки уроку та домашнє завдання.

Контрольний урок.

1. Організація уваги.
2. Підготовка організму.
3. Підготовка місця, знаряддя, інвентарю.
4. Контроль та оцінювання рівня засвоєння навчального матеріалу, рівня фізичної підготовленості.
5. Висновки уроку та домашнє завдання.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті:

1. Поняття про форми навчання та історії їх розвитку.
2. Характеристика класно-урочної форми навчання.
3. Педагогічні вимоги до уроку: виховні, дидактичні, організаційні, психологічні, гігієнічні, етичні.
4. Типи і структура уроків фізичної культури.
5. Етапи та зміст підготовки вчителя до уроку.
6. Критерії аналізу уроку фізичної культури.

Опрацюйте матеріал та виконайте практичне завдання:

Визначіть завдання для комбінованого уроку фізичної культури.

РОЗДІЛ 4. ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Т е м а 14

Сутність та наукові основи виховання

- *Процес виховання*
  - *Мета та завдання процесу виховання*
  - *Закономірності виховання*
  - *Принципи виховання*
  - *Наукові засади виховання*
-

14.1. ПРОЦЕС ВИХОВАННЯ

Теорія виховання – це розділ педагогічної науки, що вивчає закономірності, зміст, методiku та організацію виховного процесу.

Виховання розглядається в двох значеннях: як явище і як процес. *Виховання як суспільне явище* – це функція суспільства, спрямована на передачу соціально-історичного, культурного та морального досвіду.

Виховання як процес – це міжсуб'єктна взаємодія педагога та суб'єкта виховання, в ході якої вирішуються завдання формування та розвитку особистості.

Зміст виховання має такі складові: розумове, моральне, трудове, екологічне, громадсько-правове, культурологічне, фізичне, етичне та економічне.

Процес виховання має спільну структуру з процесом навчання, потребує засвоєння суспільного досвіду, знань та формування певних умінь і звичок у поведінці.

Схему навчання можна уявити як процес послідовного оволодіння знаннями, вміннями та навичками.

Навчання → знання → уміння → навички

Процес виховання потребує не тільки засвоєння суспільного досвіду в готовому вигляді як аксіому, а й процесу його особистісного усвідомлення (рис. 1).

Знання отримуються в готовому вигляді, усвідомлення вимагає особистих зусиль. Сумління – це усвідомлення сенсу власних

Р о з д і л 4. Виховання особистості

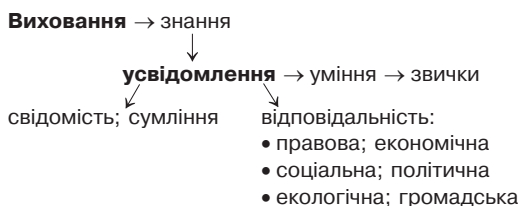

Рисунок 1 – Схема виховного процесу

дій та моральна відповідальність за них. Відповідальність і сумлінність контролюють знання і вчинки людини.

Глибинний сенс виховання людини можна розглядати як формування таких феноменів, як сумління та відповідальність.

У 1855 р. Авраам Лінкольн написав директору школи, де навчався його син, листа. Ці слова актуальні й сьогодні: «Я розумію, йому доведеться дізнатися, що не всі люди справедливі, не всі – щирі. Але навчіть його, що на кожного негідника знайдеться герой, що на всякого егоїстичного політика знайдеться відданий лідер. Навчіть його тому, що, якщо є ворог, то знайдеться і друг.

Буде потрібен час, я знаю, але якщо зможете, навчіть його, що один зароблений долар – набагато цінніший, ніж п'ять знайдених. Навчіть його і вміти програвати, і насолоджуватися перемогами. Якщо зможете, відверніть його від показних емоцій, навчіть секрету неголосного сміху. Дозвольте йому дізнатися якомога раніше, що перемогти задирак і хвальків найлегше. Якщо можете, навчіть його цікавитися книгами. Але також дайте йому вільний час, щоб поміркувати над вічними таємницями: птахами в небі, бджолами в променях сонця і квітами на зеленому схилі.

Коли він буде в школі, навчіть його, що набагато почесніше потерпіти невдачу, ніж вдатися до шахрайства. Навчіть його вірити в свої власні ідеї, навіть якщо всі говорять йому, що він помиляється. Навчіть його бути м'яким з м'якими людьми і твердим – з жорстокими.

Постарайтеся дати моєму синові силу не слідувати за натовпом, коли всі піддаються стадному інстинкту. Навчіть його ви-

слухувати всіх людей, однак навчіть його також просівати все, що він чує, через сито істини.

Якщо можете, то навчіть його сміятися в печалі, навчіть його, що немає сорому в сльозах. Навчіть його сміятися над циніками й остерігатися надмірної слащавості. Навчіть його продавати свій розум і силу за вищою ціною, але ніколи не торгувати ні серцем, ні душею. Навчіть його не слухати вигуки натовпу, а встати і боротися, якщо він вважає себе правим.

Поводьтеся з ним м'яко, але без зайвої ніжності, тому що тільки випробування вогнем народжує хорошу сталь. Дозвольте йому бути мужнім, бути непримиренним, дозвольте йому бути хоробрим. Навчіть його завжди мати велику віру в себе, бо тоді він завжди буде мати велику віру в людство.

Це не легка справа, але подивіться, що ви можете зробити. Він такий хороший, мій маленький син!»

14.2. МЕТА, ЗАВДАННЯ ТА НАПРЯМИ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ

Основною метою виховання є всебічний і гармонійний розвиток дитини. Існують і локальні цілі.

Під **метою виховання** розуміють програму розвитку особистості, характеру, що проявляється зовнішньо та у внутрішній переконаності, тобто виховання умінь і навичок моральної поведінки, спілкування і загальної діяльності у суспільстві. До **основних завдань виховання** можна віднести:

- 1) засвоєння загальних для всіх знань, умінь і навичок, що забезпечують розумовий розвиток;
- 2) організацію морального виховання, орієнтованого на засвоєння норм загальнолюдської моралі, відповідальності та сумління;
- 3) формування здорового способу життя;
- 4) розвиток природних обдарувань.

Для забезпечення всебічного розвитку та соціалізації дитини виховний процес повинен враховувати всі **напрями** та сторони виховання: розумове, фізичне, моральне, екологічне, цивільно-правове, культурологічне, етичне та естетичне, валеологічне, статевогендерне, економічне.

14.3. ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИХОВАННЯ

Процес педагогічного виховання має загальні закономірності:

1. Єдність навчання, виховання і розвитку дитини в навчально-виховній діяльності.
2. Трансформація зовнішніх впливів у внутрішні процеси особистості має постійний стрибкоподібний характер.
3. Роль діяльності і спілкування у розвитку та вихованні є визначальною.
4. Процес виховання має двосторонній характер: людина як об'єкт засвоює вимоги, але як суб'єкт — все переломлює через свою особистість, сама засвоює норми і правила поведінки.

14.4. ПРИНЦИПИ ВИХОВАННЯ

Принципи виховання – це основні положення, що обумовлюють вимоги до процесу навчання, котрі мають бути реалізовані. Ними у сучасних умовах є наступні положення:

1. Гуманістичний характер змісту і методів виховання.
2. Поєднання виховання і навчання в єдиний навчально-виховний процес, в якому відбувається засвоєння не тільки знань, умінь та навичок, а й кращих моральних рис людини.
3. Врахування вікових та індивідуальних особливостей дитини у процесі виховання.
4. Створення морально-психологічного клімату в групі, за яким постає поступове перетворення учня з об'єкта пасивного сприйняття на суб'єкт активного самовиховання.

14.5. НАУКОВІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ

Процес виховання відзначається високою відповідальністю і потребує певної підготовки того, хто його здійснює. К. Д. Ушинський зазначав: «Мистецтво виховання має ту особливість, що більшості людей воно здається справою знайомою і зрозумілою, та навіть легкою. І чим легшим здається процес виховання, тим

менше людина з цим знайома». Вихователь керується усвідомленими ним переконаннями та уявленням про певний зразок та методи і засоби його досягнення. Отже, він повинен обрати відповідну методологію та технологію здійснення виховного процесу.

Методологічні засади виховання – це та точка зору, з якої розглядаються основні підходи до процесу виховання та його результату. До них можна віднести такі положення:

1. Визнання біологічного або соціального факторів провідними в розвитку дитини;

2. Вибір стратегічних цілей та завдань, наприклад, виховання майбутнього військового або спортсмена, науковця, розвиненої особистості;

3. Вибір засобів виховного впливу при формуванні особистості:

- з урахуванням загальнолюдських цінностей;
- з опорою на народну або етнопедagogіку;
- із застосуванням духовних практик.

Технологічний підхід до виховання забезпечується врахуванням науково обґрунтованих закономірностей виховання, навчання та розвитку.

Теорії, що пояснюють механізми (закономірності) виховання:

1. Психологічні особливості вікового розвитку психіки (Л. С. Виготський).

2. Теорії взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку (Л. С. Виготський, Ж. Піаже).

3. Механізми управління формуванням особистості і трансформації зовнішніх впливів у внутрішні процеси (П. Я. Гальперін, О. В. Петровський, І. Павлов).

Оскільки теорії О. В. Петровського, П. Я. Гальперіна вже розглядалися раніше, звернемося до вчення І. П. Павлова.

Теорія Павлова про вищу нервову діяльність

За визначенням академіка І. П. Павлова, виховання — це механізм забезпечення збереження історичної пам'яті популяції.

1. Виховуваність пояснюється сприйнятливістю центральної нервової системи.

Рисунок 2 – Механізм дії подразника в процесі виховання

2. В основі виховання лежить утворення умовних рефлексів, динамічних стереотипів, пов'язаних із дією подразників.

3. Подразники, що діють із певною сталістю, створюють у корі великих півкуль головного мозку динамічні стереотипи, якими пояснюється виникнення звичок, навичок, мотивів (рис. 2, 3).

«Вочевидь, наше виховання, навчання, дисциплінованість – це свого роду всілякі звички. Вони являють собою довгі ряди умовних рефлексів» (І. П. Павлов).

Загальні підходи до системи управління педагогічним процесом:

- 1) розробка цілей і завдань;
- 2) програмування методики їх досягнення;
- 3) реалізація програми;
- 4) забезпечення поточного контролю і поетапної корекції всієї системи педагогічних впливів.

Будь-яка система виховних впливів ефективна лише за дотримання двох умов:

- 1) обліку закономірностей виховного процесу;
- 2) урахування принципу зворотних зв'язків, тобто постійної корекції цілей і завдань.

Організація процесу виховання ґрунтується на засадах, що мотивуються особистістю та потребами суспільства (рис. 4).

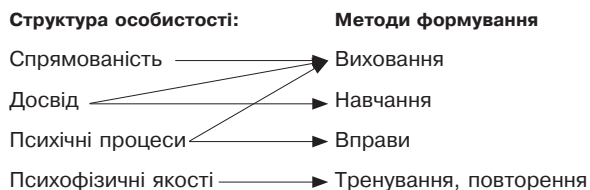
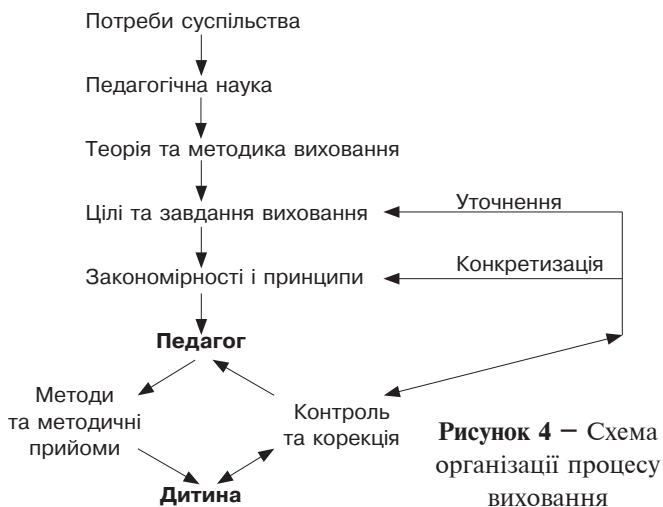

Рисунок 3 – Виховання як формування структури особистості

Тема 14. Сутність та наукові основи виховання

Рисунок 4 – Схема організації процесу виховання

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Сутність процесу виховання. Завдання і цілі.
2. Складові частини виховання.
3. Наукові засади виховання.
4. Закономірності та принципи процесу виховання.

Опрацюйте матеріал та зробіть конспект із запропонованих питань (за вибором):

1. Врахування потреб і мотивів дитини в процесі виховання. Піраміда потреб А. Маслоу.

2. Приклади соціально-психологічних факторів, що впливають на поведінку школярів, та особливості виховного процесу: національні традиції, ритуали; національні особливості у вихованні; референтні групи.

Т е м а 15

Методи виховання

- Класифікація методів виховання
  - Методи формування свідомості особистості
  - Методи організації діяльності та формування досвіду особистості
  - Методи стимулювання та корекції поведінки особистості
  - Педагогічні вимоги при застосуванні методів заохочення і покарання
  - Щастя як психолого-педагогічна категорія
-

15.1. КЛАСИФІКАЦІЯ МЕТОДІВ ВИХОВАННЯ

Методи виховання – це засоби виховного впливу на особистість, які використовуються вчителем з метою формування моральних настанов, почуттів, звичок, моральної поведінки. *Приєм виховання* – це своєрідна частина, деталь методу, необхідна для ефективнішого його застосування в умовах конкретної ситуації.

Класифікація методів виховання – це їх групування за певними ознаками, встановлення між ними зв'язків.

У педагогіці використовують таку класифікацію методів виховання (за Ю. К. Бабанським):

- формування свідомості особистості: бесіда, розповідь, пояснення, приклад;
- організація діяльності та формування досвіду особистості: вимоги, привчання, вправи, суспільна думка, педагогічні ситуації;
- стимулювання та корекція поведінки: покарання, заохочення, змагання.

15.2. МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Методи формування свідомості особистості включають засоби різнобічного впливу на свідомість, почуття і волю учнів для виховання у них поглядів і переконань. До них належать: а) словесні методи: бесіда, лекція, диспут; б) метод прикладу.

Бесіда — це метод залучення дітей до оцінювання подій, фактів, явищ. У ході бесіди необхідно враховувати: а) обґрунтування вчителем теми життєво важливої, а не надуманої; б) формулювання запитань, які спонукали б до розмови; в) спрямування розмови в правильному напрямку; г) на основі оцінки подій, вчинків, явищ формування у дітей ставлення до оточуючої дійсності, до своїх громадських і моральних обов'язків; г) підсумки бесіди — формування раціонального вирішення проблеми, яка обговорюється, прийняття конкретної програми дій для закріплення прийнятої в результаті бесіди норми.

Фронтальна бесіда з класом може проводитись на будь-яку тему, тобто торкатись питань політики, моралі, права, статевих стосунків, естетичного виховання тощо.

Особливу складність для педагога становить *індивідуальна бесіда*, котру необхідно проводити так, щоб ніхто не заважав. При цьому важливо підібрати такий психічний стан учня, щоб він був налаштований на відвертість. Бесіду слід проводити за заздалегідь наміченим планом.

В індивідуальній бесіді важливо, щоб учень не тільки усвідомив зміст моральних сентенцій, які доводять до його свідомості, а й переживав його. З цією метою доцільно використовувати переконливі приклади. Вихованець повинен відчувати, що педагог хоче йому допомогти, зрозуміти, що всі зусилля вчителів діють у його інтересах, що педагоги знають, як йому допомогти стати кращим.

Якщо в бесіді мова йде про порушення правил поведінки, її не починають з докорів і прийняття рішення про покарання. Доцільно з'ясувати причини, мотиви негативного вчинку, правильно визначити міру педагогічного впливу.

Недосвідчені педагоги дуже часто індивідуальну бесіду зводять до розвінчання негативних вчинків учнів. Досвід свідчить, що бесіда приносить більше користі тоді, коли її розпочати з аргументованого розкриття правильного розуміння суті вчинку, дії, явища і на цьому фоні показати нікчемність усього аморального, в тому числі і допущеної учнем дії.

Особливі труднощі виникають тоді, коли доводиться переконувати учнів у помилковості їхніх поглядів і переконань, у не-

допустимості неправильної поведінки. Тому педагогу слід знати різні прийоми, що сприяють підвищенню ефективності бесіди:

- розгляд допущеного учнем вчинку й аналіз його на фоні вже відомого всім аналогічного випадку, який раніше одержав правильну оцінку колективу;

- розгляд і оцінка вчинку без вказівки на того, хто його зробив. У цьому випадку той, хто його здійснив, має змогу проаналізувати свій вчинок, ніби споглядаючи його зі сторони.

Лекція — це метод систематизованого та аргументованого викладення певної соціальної або моральної проблеми. Для неї важливим є: композиційна побудова; переконливість доказів і аргументів; жива, емоційна мова вчителя, його власна оцінка подій, фактів, явищ; використання різних прийомів для підтримання уваги учнів.

Теоретичні положення лекції знаходяться у тісному взаємозв'язку з практикою, з життям класу. Контакт лектора з аудиторією встановлюється легше, якщо він має можливість достатньою мірою використовувати факти з життя і діяльності колективу учнів.

Найскладнішим моментом лекції є відповіді на запитання. Характер їх може бути різноманітним, бувають такі, що вимагають уточнення факту, оцінки його лектором, іноді просять лектора висловити свою думку з приводу тієї чи іншої проблеми, так звані «гострі» запитання полемічного характеру. Він не повинен ухилятися від відповідей, тому що в такому випадку сприятиме створенню умов, коли учні можуть дати своє трактування тих чи інших складних проблем, можливо і неправильно.

Диспут — це метод формування свідомості особистості, що передбачає вільний, живий обмін думками, колективне обговорення хвилюючих питань. У його ході учні відстоюють свою позицію, переконуються в правильності чи помилковості своїх поглядів. Тут розкриваються їхні ерудиція, культура, темперамент, розвиваються логічне мислення, вміння аналізувати, узагальнювати, робити висновки.

Тематику підбирають із таким розрахунком, щоб спонукати учнів до роздумів про мету життя, справжнє щастя, обов'язок

людини перед суспільством. Можна обговорювати факт, що мав місце в класі чи в школі, літературний твір, газетну чи журнальну статтю. Обираючи тему, необхідно виявити, наскільки учні обізнані з нею, які погляди і переконання наявні в них.

Питання ставлять так, щоб вони змушували замислюватися учнів над суттю проблеми, викликали інтерес і своє ставлення до неї. При цьому створюється атмосфера невимушеності, коли всі почувають себе рівними, ніхто не повинен повчати, виступи мають бути аргументованими. В школах із цією метою продумують спеціальні правила поведінки під час диспуту: вільний обмін думками; всі активні, в суперечці всі рівні; головне – факти, логіка, доказовість; шепотіння на місці, непотрібні жарти забороняються; гостре влучне слово схвалюється; говори, що думаєш, думай, що говориш.

У цілому для диспуту важливим є: а) підбір цікавих для школярів тем, які б хвилювали їх, спонукали до відвертої розмови; б) вміле ведення дискусії, зіткнення різних думок, поглядів; в) відвертість – до кінця, жодних замовчувань і заборон; г) вміння сперечатись, не ображаючи опонентів; г) досягнення не певних і кінцевих рішень, а аналіз школярами понять, уміння захищати свої погляди, переконувати в них інших людей.

Метод прикладу: врахування специфіки наслідування різними віковими групами; етапність наслідування (на першому етапі на основі сприймання конкретного прикладу виникає його суб'єктивний образ, бажання наслідувати; на другому – діє зв'язок між прикладом для наслідування і поведінкою вихованця; на третьому – здійснюється синтез наслідувальних та самостійних дій і вчинків); джерела для наслідування (товариші, батьки, вчителі, літературні герої); використання негативного прикладу у вихованні.

Виховні функції прикладу різні: він може служити педагогу для конкретизації того чи іншого теоретичного положення; з його допомогою можна довести істинність певної моральної норми; він є переконливим аргументом; може спонукати до певного типу поведінки.

Особливість виховного впливу прикладу полягає в тому, що він діє своєю наочністю і конкретністю. І чим ближчий і зрозуміліший учневі приклад, тим більша його виховна сила.

Одним із недоліків виховання на позитивному прикладі, який досить часто спостерігається в школі, є поверхове розкриття окремими вчителями суті, що полягає в простому переліченні позитивних героїв художніх творів, кінофільмів, кращих учнів. Досвід переконує, що є потреба більш детально розкривати пропонуваній приклад для наслідування, образно показувати його позитивні якості, викликати в учнів захоплення ними і бажання наслідувати їх. Характер наслідування змінюється з віком дитини. Молодший школяр копіює готові зразки поведінки батьків, героїв фільмів, старших за віком дітей. Наслідування у підлітків має більш вибірковий характер, вони можуть наслідувати яскраву, на їхню думку, поведінку та не замислюватись над тим, чи вона правильна. Юнаки в наслідуванні більш свідомі та критичні.

Негативні приклади використовуються, зокрема, тоді, коли йдеться про правове, антиалкогольне виховання, щоб показати недоцільність наслідування певних конкретних явищ. Прийоми виховання на негативному прикладі: громадський осуд негативних проявів у житті класу чи школи; розвінчання негативного, коли не всі розуміють його суть; протиставлення аморальним вчинкам кращих зразків високоморальної поведінки; розкриття на конкретних і відомих учням прикладах наслідків аморальної й асоціальної поведінки; організація школярів на протидію з проявами морального зла.

Методи формування свідомості особистості виконують наступні функції:

- формування уявлень про норми та правила поведінки;
- формування моральних якостей;
- формування власних переконань про необхідність виконання норм поведінки, інтеріоризація цінностей.

До цих методів входять вербальні та невербальні. Вербальні – це всі види застосування слова у виховному процесі: бесіди, роз'яснення тощо. До невербального методу можна віднести особистий приклад.

15.3. МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ДОСВІДУ ОСОБИСТОСТІ

Ця група методів передбачає організацію діяльності і формування досвіду суспільної поведінки, до неї належать: педагогічна вимога, громадська думка, вправа, привчання, доручення, створення виховуючих ситуацій.

Педагогічна вимога – один із методів формування суспільної поведінки, являє собою педагогічний вплив на свідомість вихованця з метою спонукати його до позитивної діяльності або гальмування дій і вчинків, якщо вони мають негативний характер. Поставлена вимога повинна бути доцільною, зрозумілою і посиленою, її пред'являють тоді, коли свідомість учня підготовлена до сприймання. З цією метою школяреві роз'яснюють суть вимоги, переконують його в необхідності виконання, в користі для нього від її виконання. Крім того, домагаються позитивної реакції колективу класу (або всіх членів родини) на поставлену вимогу, щоб бути впевненим, що вони підтримають педагога, виявлять потрібний вплив на учня, коли він чомусь відмовиться від виконання. Якщо ігнорувати думку колективу, то може виникнути ситуація, що учень не виконає вимогу учителя, а колектив не стане втручатися.

Вимога повинна бути справедливою. Якщо учень усвідомив її справедливість і вона виправдана в його очах, то він скоріше буде її виконувати. Якщо ж вимога дріб'язкова, формальна або виступає як особиста примха педагога, вона втрачає своє виховне значення, сприймається вихованцем як несправедливість.

Ефективність вимоги залежить від того, наскільки вона коротко, чітко і відповідним чином викладена, тобто, де, в якому обсязі, до якого часу, якими засобами і кому саме потрібно виконати. Така вимога виховує персональну відповідальність в учнів, дисциплінує їх. Якщо ж вона поставлена розпливчато, непереконливо, неконкретно, то і виконання її буде безвідповідальним.

Педагогічна вимога має випереджати розвиток особистості.

Бувають пряма й опосередкована форми пред'явлення вимоги.

Опосередковані вимоги можна розділити на три групи. *Перша* група пов'язана з вираженням позитивного ставлення педагога

до вихованця (прохання, довіра, схвалення). *Друга* – чітко не виявляє його, але базується на вже існуючому ставленні вихованця до стимульованої діяльності (порада, натяк, умовна вимога, вимога в ігровій формі). *Третя* група демонструє негативне ставлення педагога до діяльності вихованця, до прояву тих чи інших його моральних якостей (осуд, вияв недовіри і погрози покарання).

Вимога у формі *прохання* пред'являється тоді, коли між педагогом і учнями встановилися хороші взаємини, довіра і повага, коли вихованцю здається, що він виконує прохання за власним бажанням. Цінність її в тому, що вона привчає учня до ввічливості, взаємодопомоги, піклування про інших, тобто розвиває такі якості, яких часто не вистачає.

Вимога у формі *довіри* застосовується у вигляді різного типу доручень, які викликають у вихованця переживання почуття поваги до нього з боку педагога, думкою якого він дорожить. Оцінюючи її, він сам проймається повагою до вчителя і йому стає незручно не виконати це доручення-вимогу.

Вимога у формі *схвалення* використовується в тих випадках, коли учень домігся певних успіхів, а похвала педагога спонукає його до поліпшення діяльності, сприяє появі почуття задоволення результатами, власної гідності.

Вимога у формі *натяку* застосовується в основному тоді, коли для одержання бажаного результату потрібен незначний виховний вплив. Ним можуть бути жарт, докір, погляд або жест, звернений до одного або кількох членів колективу.

Вимога у формі *умови* ставиться учням тоді, коли для виконання бажаної для них діяльності їм необхідно спочатку зробити щось інше. При цьому так поєднують види діяльності, щоб вони витікали одна з одної, щоб між ними був природний зв'язок (поправиш справи з навчанням, будеш займатися в спортивній секції). Використовуючи цю форму вимоги, не слід цікаву для учнів справу перетворювати в «підкуп» заради того, щоб вони виконали першу.

Вимога у формі *недовіри* полягає в тому, що педагог усуває учня від виконання певного виду діяльності, тому що останній не виконав або погано виконав свої обов'язки. Ефективність її

залежить від авторитету педагога і від того, наскільки вихованець дорожить його довірою і цим видом діяльності.

Вимога у формі *осуду* полягає в негативній оцінці педагогом конкретних дій і вчинків учня і розрахована на гальмування небажаних вчинків та стимулювання позитивних. Осуд можна висловити в колективі або наодинці з учнем і мати форму докору, прояву гніву чи обурення.

Найбільш різкою формою вимоги є *погроза або попередження про покарання*. Учня повідомляють, що при невиконанні розпорядження до нього будуть вжиті більш серйозні заходи виховного впливу. Погроза має бути обгрунтованою, а невиконання вимог повинне привести до реалізації погрози до кінця.

Громадська думка як колективна вимога виконує такі функції: а) виступає як опора в боротьбі педагогічного колективу за утвердження норм моралі; б) сприяє активізації дії всього учнівського колективу; в) допомагає учням усвідомити значення того чи іншого виду діяльності, підвищує її ефективність; г) робить набуток усього колективу кращі зразки поведінки.

Вправи як метод виховання полягають у поступовій організації таких умов, в яких учень виконує певні дії з метою вироблення необхідних і закріплення набутих позитивних форм поведінки.

У школі вихованець перебуває в таких умовах, що йому щоденно доводиться дотримуватись розпорядку дня і вимог шкільного режиму в навчальній, спортивній і трудовій діяльності. Якщо на кожній ділянці життя і діяльності він виконує суворі вимоги, що змушують його не нехтувати своїми обов'язками, то буде щоденно вправлятися в позитивній поведінці, у нього виробляться відповідні навички і звички.

Метод **привчання** має особливе значення у вихованні, адже не завжди є можливість і потреба чекати, поки учень свідомо буде виконувати вимоги режиму. Він повинен дотримуватись їх з першого дня перебування у школі або в спортивній секції. Згодом усвідомить їх правильність, справедливість і необхідність та почне виконувати свої обов'язки. Таким чином вихованець і привчатиметься поводитись правильно в конкретних життєвих ситуаціях.

Доручення як метод виховання також має своєю метою вправлення учня в позитивних діях і вчинках. Для цього йому з боку педагога, батьків дається певне завдання, виконання якого вимагає певних дій чи вчинків. Одержавши доручення, він повинен усвідомити його важливість і значення для колективу, родини і для себе. Саме це і сприяє серйозному ставленню до нього; успішному формуванню необхідних умінь, навичок.

Створення виховуючих ситуацій. Прийоми створення виховуючих ситуацій поділяються на дві групи: а) творчі: доброта, увага і піклування; прояв уміння; активізація прихованих почуттів; пробудження гуманних почуттів; прояв засмучення; зміцнення віри в свої сили; довіра; залучення до цікавої діяльності; б) гальмуючі: наказ, ласкавий докір, натяк, показна байдужість, іронія, розвінчання, прояв обурення, попередження, вибух.

Позитивні наслідки в індивідуальній виховній роботі дає прояв доброти, уважності і піклування з боку педагогів до учнів, що викликає у вихованця почуття вдячності, створює атмосферу взаємної поваги і довіри.

Для окремих учнів характерною є втрата віри в свої сили. Нерідко вони самі заявляють, що у них нічого не вийде, що вони нездатні. Такі учні часто байдужі до зауважень учителів, до оцінок, почувають себе неповноцінними, стають пасивними. В такому випадку дуже важливо мобілізувати їхні здібності, зміцнити віру у власні сили. Для цього створюють таку педагогічну ситуацію, в якій школяр міг би в чому-небудь проявити себе, переконатись у тому, що він на щось здатний. Досвідчені вчителі намагаються так організувати процес навчання таких учнів, щоб у них виходило, щоб товариші помітили їхні перші успіхи. Упевнившись у цьому, помітивши інтерес до себе і відчувши повагу товаришів, у вихованців пробуджується почуття гідності, він починає інакше дивитись на себе, у нього зміцнюється віра в свої сили, проявляється бажання поводитись інакше, стати іншим, кращим.

Прийом довіри базується на вірі в те, що в кожній людині є хороше, на що можна опертися і досягти істотних успіхів.

В індивідуальній роботі використовують прийом залучення учня до цікавої діяльності, котра його захоплює, у ній він «забу-

ває» свої погані потяги, в нього народжуються хороші прагнення, проявляються позитивні якості.

Для дитячого віку характерним є прагнення до діяльності, бажання в чомусь проявити себе, знайти вихід своїй енергії. Важливо тільки створити такі умови, щоб ця діяльність мала позитивне спрямування. Тому застосування цього прийому можливе тоді, коли в школі широко розгорнута робота різних гуртків (предметних, спортивних, художніх, технічних).

А. С. Макаренко ввів у педагогічну літературу і використовував на практиці педагогічний прийом вибуху. Суть його полягає у створенні такої педагогічної обстановки, в якій швидко і докорінно перебудовується особистість. Як зауважив К. Д. Ушинський: «Сильне душевне потрясіння, надзвичайний порив духу, високе піднесення одним ударом знищують найшкідливіші схильності і вкоренілі звички, немовби стираючи, спалюючи своїм полум'ям всю попередню історію людини, щоб почати нову, під новим прапором».

Такі психологічні зміни можуть відбутися тільки в педагогічній обстановці, здатній викликати в учня нові сильні почуття. Педагогу необхідно добре знати вихованця, щоб вплинути на головне почуття (радість, смуток, сором, гнів тощо), щоб він по-новому оцінив себе, переконався у необхідності поводитись інакше. При цьому важливу роль відіграє і неочікуваність педагогічної обстановки вихованцем.

Метод організації діяльності та формування досвіду поведінки у педагогічному процесі виступає у вигляді вимог, привчань, виховних ситуацій. Він виконує такі функції:

- формування звичок моральної поведінки;
- відтворення суспільних норм в особистій поведінці;
- формування потреби та необхідності у моральній поведінці;
- формування звичок моральної поведінки.

15.4. МЕТОДИ СТИМУЛЮВАННЯ ТА КОРЕКЦІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Методи стимулювання та корекції поведінки виконують функції регулювання, коригування і стимулювання поведінки і діяльності вихованців. До цієї групи входять змагання, заохочення і покарання.

Змагання, конкуренція, боротьба за існування, як і життя – вічні. Вони – пружина розвитку. *Змагання* сильне гласністю, об'єктивним порівнянням підсумків. Воно організує, згуртовує колектив, спрямовує на досягнення успіхів, учить перемагати, змушує відстаючих підтягуватись до рівня передових, а передових – надихає на нові успіхи. У його підсумках, як у фокусі, відображається вся багатогранність життя школи.

Змагання імпує стремлінню дітей і підлітків до здорового суперництва, самоствердження. Існують такі види змагань: колективне й індивідуальне. Характерними рисами його є: знання учнями умов і регулярне підбиття підсумків, залучення учасників до обговорення ходу змагання, гласність; наочне оформлення його ходу і результатів; матеріальне і моральне стимулювання.

Заохочення – це схвалення позитивних дій і вчинків із метою спонукання вихованців до їх повторення. У школі застосовують такі заохочення: подяка директора школи (за наказом), вміщення портрета на дошці відмінників навчання, нагородження грамотою, цінним подарунком, золотою чи срібною медаллю по закінченні школи.

Досвід показує, що не кожне заохочення активізує процес виховання. Воно має виховну силу тільки за дотримання певних умов. Передусім важливо своєчасно помітити появу позитивних зрушень в особистості учня, в його ставленні до навчання, до праці, до людей. Часто буває корисним похвалити вихованця, коли він ще не досяг серйозних успіхів у поведінці, але проявляє прагнення до цього. Якщо відзначити хоч би невеликі зміни на краще, невелику перемогу над собою, то похвала розбудить в нього енергію, буде стимулювати на повторення тієї позитивної діяльності і вчинків, за які похвалили, породить бажання продовжувати так діяти і надалі. Якщо ж педагог не зверне уваги на перші успіхи учня, не помітить його старань, це може негативно позначитись на всьому процесі виховання.

Виховна сила заохочення «авансом» особливо проявляється у тих учнів, яких взагалі рідко або ніколи не заохочують, хто не переживав відчуття радості від похвали з боку дорослих. Але таким заохоченням не можна зловживати. В цілому слід керу-

ватися тим, що воно має бути заслуженим. При цьому враховують не тільки результати роботи, а й в основному те, наскільки учень сумлінно її виконав, скільки він вклав у неї праці, тобто ступінь його зусиль. Адже у дітей різні досвід і рівень розвитку, одним одна і та сама справа дається легко, а іншим – набагато важче.

Покарання – несхвалення, осуд негативних дій та вчинків із метою їх припинення або недопущення в майбутньому. Його, як і заохочення, слід використовувати тільки як виховний засіб. До порушників правил поведінки, дисципліни, режиму праці застосовують такі покарання, як догана за наказом директора школи, усне зауваження (директора, його заступників, учителя, класного керівника), зауваження у щоденнику, зниження оцінки за поведінку.

Покарання бувають: а) пов'язані з накладенням додаткових обов'язків; б) пов'язані з позбавленням або обмеженням певних прав; в) пов'язані з вираженням морального осуду. Їх застосовують таким чином, щоб вони викликали в учня переживання, почуття вини, будили докори совісті і прагнення змінити поведінку, підвищували в нього почуття відповідальності за свою поведінку, зміцнювали його дисциплінованість, несприйнятливність до негативного, здатність протистояти негідним бажанням.

Методи заохочення та покарання виконують функцію стимулювання та підкріплення позитивних форм поведінки та відповідно запобігання, виправлення та коригування незадовільних, неморальних та соціально неприйнятних форм поведінки. Їх ще називають методами стимулювання та корекції поведінки. Вони є тими засобами виховного впливу на особистість, що використовуються батьками та вчителями.

15.5. ПЕДАГОГІЧНІ ВИМОГИ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ МЕТОДІВ ЗАОХОЧЕННЯ І ПОКАРАННЯ

У навчальних закладах, як і в родинному колі, широко застосовують засоби виховного впливу з метою формування моральних стверджень, почуттів та звичок моральної поведінки.

Загальними вимогами до їх використання є:

- врахування індивідуальних особливостей при виборі методу;
- міра покарання та заохочення повинна відповідати вчинку;
- якщо є можливість уникнути покарання, то слід нею скористатись, водночас, якщо з'являється навіть маленька нагода похвалити дитину, то слід це зробити;
  - мати гуманний характер, не повинні ображати людську гідність і не спричиняти страждань;
  - при покаранні та заохоченні слід враховувати мотиви вчинку;
  - оцінка вчителя має збігатися з оцінкою колективу.

15.6. ЩАСТЯ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

Як уже зазначалося, виховання дитини розглядається як процес *міжсуб'єктної взаємодії* педагога (батьків) та суб'єкта виховання (дитини), в ході якого вирішуються завдання формування та розвитку особистості. Це означає, що дитина має розглядатись батьками та вчителями не як пасивний об'єкт, який повинен засвоїти та відтворити всі зовнішні впливи, а як рівноправна сторона виховного процесу, котрий має двосторонній характер: дитина як об'єкт засвоює вимоги, але як суб'єкт – все переломлює через свою особистість, сама засвоює норми і правила поведінки.

Слід пам'ятати, що зовнішні впливи, які проявляються у методах виховного впливу на дитину (вимоги, привчання, настанови, вправи тощо), трансформуються у внутрішні процеси дитини поступово та стрибкоподібно. Тому не слід очікувати миттєвих результатів. Великий арсенал методів та прийомів не повинен тиснути на дитину, утискати її свободу, індивідуальність та неповторність, робити з неї «ідеал». Вона не повинна відчувати себе нещасною під тягарем підвищених вимог, сподівань та очікувань демонстрації геніальності, видатних результатів у навчанні, музиці або спорті. Часто батьки вимагають від дітей того, чого не досягли самі. Тому одна з ознак правильного виховання – *це щаслива дитина*. Поняття щастя не є абстрактною категорією, а має цілком конкретні ознаки.

Щастя – це суб'єктивне відчуття благополуччя, що залежить від рівня радості або страху, яких зазнає людина (А. Фернхем).

Рифф і Кейез (Ryff and Keyes, 1995) запропонували модель, у якій параметрами благополуччя вважаються:

- адекватна самооцінка та позитивне ставлення до себе;
- позитивне ставлення до інших людей, довіра до них;
- автономність як потреба та здатність мислити та діяти самостійно;
- наявність почуття контролю, можливість та уміння обирати ситуації, що відповідають власним потребам і цінностям;
- наявність життєвої перспективи;
- віра у свою здатність реалізувати власний потенціал.

Між цими компонентами й оцінками щастя, задоволеністю життям виявлено кореляційну залежність.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Поняття про методи виховання. Класифікація методів виховання.
2. Характеристика методів формування свідомості, особливості застосування в різні вікові періоди.
3. Характеристика методів формування досвіду суспільної поведінки: педагогічні вимоги, привчання, вправи, суспільна думка.
4. Характеристика методів корекції поведінки: стимулювання, заохочення.
5. Педагогічні вимоги до застосування методів виховання.

Опрацюйте матеріал та зробіть конспект із запропонованих питань (за вибором):

Пріоритетність застосування методів виховання у дітей різних вікових груп з урахуванням особливостей психічного розвитку:

- а) в ранньому дитинстві;
- б) в дошкільному віці;
- в) в молодшому шкільному віці;
- г) у підлітків;
- ґ) у старшому шкільному віці.

Т е м а 16

Моральне виховання особистості

- *Мораль як історична категорія*
  - *Моральний розвиток особистості*
  - *Моральне виховання особистості*
-

16.1. МОРАЛЬ ЯК ІСТОРИЧНА КАТЕГОРІЯ

Мораль (від лат. *moralis* – звичай, воля, закон) – одна з форм суспільної свідомості, соціальний інститут, що виконує функцію регулювання поведінки людей у всіх галузях суспільного життя. Вона виступає як історичне поняття, тому що зазнала значних змін у процесі свого розвитку. Зокрема, критерії моральності часом змінювались на протилежні, і слушно сказав Цицерон: «*O tempora, o mores!*» (о часи, о звичаї!). Основними віхами у розвитку моралі можна визначити наступні:

Антична етика стверджувала моральну самоцінність людини. В розумінні деяких стародавніх філософів, людина краща за будь-які правила, краща навіть за свої вчинки (Схвалюю краще, наслідую гірше).

Середньовічна етика як система надособистісних норм, що заперечували моральну свободу людини. Всі норми підпорядковувались жорстким релігійним догмам.

Мораль і класовість. У суспільствах, які мали класовий устрій, моральні норми та вимоги до поведінки мали різний характер, залежно від родової приналежності людини.

Мораль та ідеологія. В певні часи історичного розвитку мораль підпорядковувалась утилітарним потребам та політичній «доцільності».

Загальнолюдська мораль. Система загальновизнаних у сучасному глобалізованому суспільстві правил, норм, прав, свобод та відповідальності. До основних загальнолюдських цінностей відносять: життя, свободу, здоров'я, щастя, власність.

Кожна людина вільна розпоряджатись своїм життям, але не за рахунок прав та свобод, власності інших людей.

16.2. МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

Оскільки в розвитку дитини визначають вікові особливості, норми та відхилення і це можна зробити як в інтелектуальному, емоційному і фізичному розвитку, припускається, що подібна норма існує і в сфері морального розвитку дитини. В 1930-ті роки в науці виник новий напрям – психологія моралі, предметом дослідження якої стали сукупність проблем морального розвитку особистості та моральна поведінка. Досліджувались: поведінка та моральні якості дітей і молоді, моральний розвиток, методи виховного впливу. Було визначено основні питання, на які дослідники намагались знайти відповіді: як людина стає моральною; що таке сумління; що повинні робити батьки та суспільство для того, щоб виховати дітей морально зрілими.

Відповіді на них шукали представники різних шкіл. Так, учені, які брали за основу *психоаналіз*, досліджували проблеми природи сумління, почуття провини, відхилення в поведінці. Напрямок *біхевіоризм* базувався на вивченні моральності людини, виходячи з її поведінки. Відомий представник *когнітивного* напрямку Л. Колберг створив теорію, згідно з якою моральність людини проявляється в її свідомості, принципах, розумінні правильного та неправильного. Одним із критеріїв моралі він вважав здатність людини стійко опиратись різним спокусам та зберігати вірність моральним принципам і правилам.

Експериментально вивчались випадки, коли діти та молодь порушували моральні принципи, будучи впевненими у безкарності (порушувались заборони, вчинялись крадіжки, допускалася брехня). Дослідження довели, що людині властива установка бути моральним, яка залежить від морального та інтелектуального виховання. Порушення моральних норм поділяють на асоціальні та антиаскетичні: асоціальна поведінка спрямована проти інших людей (насилля, брехня, крадіжка), антиаскетична – спрямована проти фізичного та психічного здоров'я самої особи (вживання алкоголю, психоактивних речовин, суїцидальна поведінка).

Педагогічні рекомендації представників різних напрямів психології для виховання стійкості до спокус:

- материнська любов;

- батьки попереджують дітей про ситуації, за яких можливі спокуси та порушення правил;
- батьки ознайомлюють дітей із моделями правильної поведінки та уникнення спокус;
- батьки ознайомлюють дітей із невідворотністю та варіантами покарання за порушені норми.

Психолог Л. Колберг, розробляючи теорію когнітивного розвитку, виділив шість стадій морального розвитку людини. Критеріями поділу розвитку на етапи він узяв три види орієнтації: на авторитети, на звичаї, на принципи.

Розвиваючи ідею Ж. Піаже і Л. С. Виготського про те, що формування моральної свідомості дитини відбувається паралельно з її розумовим розвитком, учений виокремлює в ньому кілька стадій, кожна з яких відповідає певному рівню моральної свідомості.

Перший рівень – доморальний (передконвенційний) – складається з двох стадій:

- 1) дитина слухається, щоб уникнути покарання;
- 2) дитина керується егоїстичними міркуваннями щодо взаємної вигоди – слухняність у обмін на конкретні блага і заохочення.

Другий рівень – конвенційна мораль (від конвенція – домовленість, угода). Джерело моральних приписів для дитини залишається зовнішнім, але вона вже намагається поводитися відповідним чином через потребу у схваленні, у підтриманні хороших стосунків із важливими для неї людьми. Цьому рівню відповідають також дві стадії:

- 1) орієнтація у своїй поведінці на виправдання очікувань і схвалення інших;
- 2) орієнтація на авторитет.

Цим визначаються нестійкість поведінки дитини, залежність її від зовнішніх впливів.

Третій рівень – автономна мораль. Моральні норми і принципи становлення стають власним досягненням особистості, тобто переходять у внутрішній план. Вчинки визначаються не зовнішнім тиском чи авторитетом, а власною совістю. Цьому рівню відповідають такі стадії:

1) орієнтація на принципи суспільного благополуччя, демократичні закони, прийняті на себе зобов'язання перед суспільством;

2) орієнтація на загальнолюдські етичні принципи.

На доморальному рівні знаходяться всі діти дошкільного віку та більшість тих, хто досяг семи років (близько 70 %). Цей рівень іноді зберігається до 16 років. Більшість дітей до 13 років вирішують моральні проблеми на другому рівні, їм властива конвенційна мораль. З розвитком інтелекту відбувається формування вищого рівня моральної свідомості: усвідомлені моральні принципи не можуть з'явитися раніше підліткового віку, коли закладається логічне мислення. Однак наявність формально-логічних операцій не є достатньою умовою для вищого рівня розвитку моралі. Навіть інтелектуально розвинені дорослі люди можуть не досягати рівня автономної моралі.

Розуміння особливостей морального розвитку допоможе батькам та вчителям удосконалити процес виховання та глибше зрозуміти вчинки дітей.

16.3. МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Людину як суб'єкт моральних норм характеризують: відповідні установки; цінності; ставлення до інших людей; свідомість; мотиви; відповідна поведінка.

Поведінка – головний зовнішній прояв моральності або аморальності людини, але поштовхом до її вияву або вчинку є мотив чи група мотивів. Тому разом із вчинком необхідно давати оцінку мотивації. Мотив до певного морального вчинку може бути довольним чи недовольним.

Довільний моральний мотив проявляється тоді, коли людина діє морально за своїми переконаннями, тобто не порушує норм і правил, знаходячись без свідків. Коли людина діє морально не за переконаннями, а для створення іміджу, для вигоди тощо, тоді проявляється недовільний моральний мотив. Без свідків така особа буде діяти інакше.

Завдання морального виховання дитини

Виховання моральної свідомості. Моральна свідомість дитини формується поступово, відповідно до закономірностей психічного розвитку (Л. С. Виготський, Ж. Піаже, Л. Колберг, Г. С. Костюк). Поступово у неї повинні сформуватись уявлення про норми поведінки та заборони; моральні потреби та мотиви, моральні критерії.

Багатьом видатним людям притаманні моральні пошуки. Так, Ф. М. Достоевський у вуста персонажа роману «Брати Карамазови» вкладає моральне запитання: «Можно ли купить право на вход в будущее царство всеобщей гармонии ценой загубленной жизни хотя бы одного невинного ребенка». Л. М. Толстой, відомий моральними пошуками, в листі до Л. Оболенського пише: «Я сорок лет работал над собой, чтобы из тумана философских воззрений и религиозных ощущений выработать ясные и определенные взгляды на явления жизни, ежедневной моей жизни для того, чтобы знать, что хорошо, а что дурно».

Виховання моральних почуттів. Моральні почуття – це емоційна сторона моральності людини. Моральна самосвідомість має своє відображення у переживаннях та почуттях: справедливості, сумління, співчуття, обов'язку, патріотизму, гуманності, відповідальності тощо. Ці почуття дуже високо цінувались як у Стародавній Греції, так і в Стародавньому Китаї, де вони були внесені до реєстру головних чеснот людини. Л. М. Толстой також виділяв моральну людину, яка живе своїм розумом та почуттями інших людей, на відміну від аморальної, котра живе чужим розумом та своїми почуттями.

Виховання моральної поведінки. Формування моральних вчинків є завданням і результатом морального виховання. Високу цінність у структурі особистості саме поведінки відображено у творах поетів та філософів:

«Поведінка людини – це дзеркало її особистості», – Гете; «Дії людей – краще висвітлення їхніх думок», – Дж. Локк; «Про моральність особистості йдеться тоді, коли моральна поведінка є постійною рисою характеру людини», – Гегель.

Оцінюючи поведінку, зазвичай керуються такими критеріями:

- правильність обраної мети з точки зору врахування суспільних та особистих інтересів;
- ефективність дій з точки зору доцільності вибору засобів досягнення мети;
- раціональний розподіл дій у часі з точки зору завчасності або зволікання.

К. Д. Ушинський особливо важливим вважав виховання моральних звичок. Він зазначав, що кожна звичка полегшує формування іншої: якщо у дитини з'явиться хоча б одна усталена звичка, то вона прокладе шлях до формування ряду однотипних, тому що дитина не тільки їх формує, а й закріплює звичку до набуття інших. Учений вважав, що для підлітка або юнака найбільш згубною звичкою є «вбивати час».

С. Я. Рубінштейн підкреслював, що моральні переконання повинні мати дієвий характер та закріплюватись у відповідних звичках. Так, наприклад, якщо дитина широко переконана, що допомагати дорослим – це хороший вчинок, але якщо при цьому вона не має елементарних трудових умінь, або її не привчили до домашньої праці, то не зможе реалізувати свої переконання, що призведе до розчарувань.

Тому для батьків та вчителів дуже важливо вміти підкріпити бажані звички. Для цього дорослі повинні керуватися такими діями:

1. *Похвала та заохочення.* Викликають позитивний емоційний стан та підйом сил, енергії.

2. *Довіра.* Викликає гордість дитини, почуття значущості, відповідальності та бажання оправдати довіру.

3. *Уважність до дитини та її потреб.* Неуважність, іронія, байдужість до них, як таких, що не варті уваги, формують у дитини дзеркальне ставлення до батьків. С. Я. Рубінштейн зазначає, що звичка дитини бути відвертим із батьками може зникнути назавжди тільки тому, що у батьків не було часу і бажання вислухати захоплені враження першокласника. Спроби дитини бути відвертою, які отримали негативне підкріплення, перериваються.

4. *Для запобігання формування поганих звичок не підкріплювати небажані форми поведінки.* Іноді батьки не взможі опиратися ди-

тячим капризам, навмисному голосному плачу (особливо у громадських місцях), потурають їм і тим самим підкріплюють погані звички. Така дитина розуміє, що своєю поведінкою може маніпулювати батьками.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті наступні питання:

1. Поняття про мораль. Історичні підходи до формування аспектів моралі.

2. Сучасні погляди на мораль.

3. Завдання морального виховання: виховання моральної свідомості, моральних почуттів, моральної поведінки.

4. Етапи морального розвитку особистості за Л. Колбергом.

Дайте визначення та проаналізуйте зміст таких моральних почуттів:

а) відповідальність та обов'язок;

б) сумління;

г) патріотизм;

д) співчуття, співпереживання;

є) честь та гідність;

ж) провина.

Т е м а 17

Етико-виховний потенціал релігії

Стадії розвитку педагогіки можна розглядати в такому порядку: народна педагогіка – духовна педагогіка – світська педагогіка. З появою наступної стадії проходить процес її взаємодії, взаємодоповнення, взаємозбагачення.

Духовна педагогіка – галузь педагогічних знань і досвіду з виховання і навчання людської особистості засобами релігії.

Пріоритетними для вирішення на сучасному етапі розвитку України є питання долучення підростаючого покоління до загальнолюдських цінностей, формування в учнів та студентів поняття громадянської позиції, відповідальності перед суспільством і державою за свої дії. На практиці педагогам стає дедалі важче реалізувати виховні і розвиваючі завдання. Це пов'язано з недостатнім сімейним вихованням особи, постійним негативним впливом зовнішніх факторів. Чи можна говорити про оптимальну, найбільш прийнятну, універсальну систему цінностей, передусім морально-духовних, які забезпечують найвищу якість життєдіяльності певної соціальної групи людей? Така система існує, і вона, по суті, інваріантна (мало залежить від національних особливостей), тобто загальнолюдська. Її існування зумовлене тим спільним, що властиве природі будь-якого суспільства, незалежно від устрою, способу управління.

Дослідження Святого Письма підтверджують думку, що в ньому закладені основи морально-духовних цінностей, які мають характер загальнолюдських. Протягом багатьох віків вони залишаються сталими, оскільки зумовлені тим спільним, що є в природі будь-якого суспільства незалежно від суспільного ладу, способу управління, релігійних чи політичних уподобань. Якщо

ретельно проаналізувати сутність різних вірувань, зокрема моно-теїстичних (іудаїзм, християнство, іслам), то можна дійти висновку, що моральні аспекти, викладені у Торі, Біблії та Корані, практично збігаються з основами загальнолюдської моралі, котра ґрунтується на засадах раціоналізму (неораціоналізму). Отже, можна стверджувати, що в основі життєдіяльності людини лежить система загальнолюдських морально-духовних цінностей, які доповнюються, збагачуються, урізноманітнюються людьми залежно від етнічної чи релігійної приналежності.

Моральні цінності – це незаперечний визначальний «хребет» життєдіяльності людей, запорука порятунку суспільства від руйнації, катастрофи.

Релігія у житті суспільства відіграє важливу роль і її доцільно використовувати як один із можливих засобів прилучення членів суспільства до загально-людських цінностей. Однією з провідних у моральному плані є ідея справедливості, яку з богословської точки зору знаходимо у відомій ідеї гріхопадіння, спасіння та спокутування гріхів. Сучасні дослідники детально її розглядають, на основі чого слід зробити висновок про її важливість при формуванні сучасних виховних ідеалів. Адже в основі лежать такі привабливі сьогодні положення, як віра у моральний світовий порядок і, що особливо важливо, почуття провини, переживання за аморальний вчинок, що тягне за собою справедливе покарання. Це може бути пов'язано з порушенням законодавства чи неписаних моральних норм. Такі складові системи загальнолюдських цінностей, як віра, надія, любов також не повинні обмежуватися винятково богословським їх тлумаченням.

Гуманістичні цінності повинні становити зміст сучасної філософії освіти. Підкреслимо, що така відома моральна максима, як «золоте правило моралі», що акумулює моральний досвід цивілізації, зафіксована як у фольклорних, так і в літературних пам'ятках. Воно було відоме задовго до появи писемності. «Золоте правило» – це моральна заповідь, згідно з якою людина не повинна здійснювати по відношенню до інших того, чого не бажає для себе.

Християнська етика як наука про повагу фізичного і духовного життя на основі абсолютних цінностей, якими наповнена

християнська культура, ґрунтується на універсальному моральному законі: десяти Заповідях Божих і двох головних заповідях Любові: *«Люби Господа Бога свого всім серцем своїм і всією душею своєю, і всією своєю думкою. Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: Люби свого ближнього, як самого себе. На двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять»* (Матвія 22:36-40). В умовах сьогодення в незалежній Українській державі особливо гостро постає проблема духовного відродження народу на основі засад християнської моралі. Християнство є традиційною релігією українського народу і вже понад 1000 років формує його духовну культуру. Проблеми аналізу цінностей сучасного українського виховання для гуманізації виховної роботи у вищому навчальному закладі, що ґрунтуються на християнсько-моральних засадах, присвячено ряд наукових розвідок сучасних авторів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Поняття про релігії народів світу.

2. Загальнолюдські, класові та християнські погляди на мораль та виховання.

3. Релігія – частина духовної культури людства.

Опрацюйте матеріал та зробіть конспект із запропонованих питань (за вибором):

1. Зміст християнських заповідей для сучасного життя.

Перша Заповідь. *Я є Господь Бог твій, нехай не буде у тебе інших богів, крім Мене.*

Господь Бог указує людині на Самого Себе і спонукає шанувати Його, боятися і любити та довіряти Йому понад усе.

Друга Заповідь. *Не роби собі кумира і всякої подоби з того, що на небі вгорі, або на землі внизу, і що у воді, і під землею: не поклоняйся їм і не служи їм.*

Господь Бог забороняє ідолопоклонство, тобто робити собі для шанування кумирів або ідолів. Але його ніяк не можна плутати з поклонінням святим іконам та мощам.

Слово «ікона» грецького походження і означає «образ». Поклоняючись іконі і молячись перед нею, це молитва не матеріальній

іконі (тобто фарбі, дереву або металу), а тому, хто на ній зображений.

Третя Заповідь. Не згадуй Імені Господа Бога твого без потреби.

Не можна вимовляти Ім'я Бога без потреби, ні в пустопорожніх розмовах, жартах, іграх, ні для прокльонів, присягання, брехні чи обману, чи забобонно, але слід звертатись до Божого Імені у кожній турботі, молитися до Нього, прославляти Його та дякувати Йому.

Четверта Заповідь. Пам'ятай день суботній, щоб святити його: шість днів працюй і виконуй у них всю роботу свою, а день сьомий – субота – для Господа Бога твого.

Господь Бог повелів шість днів працювати і робити свої діла, хто до яких покликаний; а сьомий день присвячувати служінню Богу, на святі угодні Йому діла, якими є: турбота про спасіння своєї душі, молитва у храмі Божому і вдома, вивчення Закону Божого, освічення розуму і серця корисним пізнанням, читання Святого Письма та інших корисних для душі книг, благочестиві розмови, допомога бідним, відвідування хворих і ув'язнених, втішення засмучених тощо.

П'ята Заповідь. Шануй батька твого і матір твою, і добре тобі буде, і довго житимеш на землі.

Господь Бог наказує шанувати батьків своїх і за це обіцяє довге життя у добробуті. Шанувати батьків означає: любити їх, шанобливо ставитися до них, не ображати ні словами, ні вчинками, слухатися, допомагати у роботі, турбуватися про них, коли вони в біді, а особливо, в час хвороби та старості, а також молитися за них Богу, як за життя, так і після смерті.

Гріх непошани до батьків – великий гріх. У Старому Завіті говориться, хто лихословив на батька або матір, каратися буде смертю.

Шоста Заповідь. Не убий.

Господь Бог забороняє вбивство, тобто позбавлення життя іншої людини і самого себе (самогубство) в будь-який спосіб. Життя – найбільший дар Божий; тому позбавляти себе, або відбирати його в когось іншого – найжахливіший, найтяжчий і найбільший гріх. Самогубство – найстрашніший з усіх гріхів, бо крім гріха убивства є ще тяжкий гріх – відчай, ремствування на Бога. Крім того, самогубство виключає можливість покаяння.

Людина буває винною в убивстві, якщо навіть убилу іншу людину ненавмисно; і це теж тяжкий гріх, бо в цьому випадку той, хто вбив, винен у своїй необережності.

Сьома Заповідь. Не чини перелюбу.

Господь Бог забороняє перелюб, тобто порушення подружньої вірності та будь-яку незаконну і нечисту любов. Чоловікові і дружині Бог забороняє порушувати шлюбну вірність і любов. Неодруженим велить дотримуватися чистоти думок і бажань – бути цнотливим у ділах і в словах, у помислах і бажаннях.

Для цього слід уникати всього, що може збудити у серці нечисті почуття: лайливості, безсоромних пісень і танців, спокусливих видо-вищ і картин, читання аморальних книг, пияцтва тощо.

Восьма Заповідь. Не кради.

Господь Бог забороняє крадіжку, тобто привласнення в будь-який спосіб того, що належить іншим.

Дев'ята Заповідь. Не свідчи неправдиво проти ближнього твого.

Господь Бог забороняє говорити неправду про іншу людину і взагалі усяку неправду, як приміром: свідчити неправдиво на суді, робити неправдивий донос, обмовляти, зводити клепаки, лихословити, розпускати плітки. Неприпустима для християнина навіть така неправда, коли немає наміру вчинити зло ближньому, адже будь-яка неправда не гідна звання християнина і не узгоджується з любов'ю та повагою до ближніх.

Ніколи не слід докоряти й осуджувати інших, якщо ми не покликані до цього за своїм становищем і посадою. «Не судіть, щоб і вас не судили», – говорить Спаситель.

Десята Заповідь. Не жадай дому ближнього твого, не жадай жони ближнього твого, ані раба його, ані рабині його, ані вола його, ані осла його, ані всякої худоби його, ані всього, що у ближнього твого.

Господь Бог забороняє не тільки робити щось погане іншим, ближнім, які оточують нас, а й забороняє погані бажання і помисли щодо інших. Цей гріх називається заздрощами. Той, хто заздрить, хто в думках жадає чужого, той від поганих думок легко може перейти і до поганих справ. Але й сама по собі заздрість оскверняє душу, роблячи її нечистою перед Богом, як каже слово Боже: «Думки злі – мерзотність для Бога» (Притч. 15, 16). «А через заздрість диявола гріх увійшов у світ» (Прем. 2, 24).

Одне з головних завдань істинного християнина – очищати свою душу від усякого внутрішнього бруду – скверни, згідно з настановою апостола: «Очистімо себе від усякої скверни плоті і духа, творячи святиню в страхі Божому» (2 Кор. 7, 1).

2. Виховний та повчальний зміст біблійських притч.

Притча про смоківницю. Один чоловік у своїй винограднику мав посажене фігове дерево. І прийшов він шукати на ньому плоду, але не знайшов. І сказав винареві: «Оце третій рік, відколи при-

ходжу шукати плоду на цім фіговім дереві, але не знаходжу; зрубай його, нащо й землю марнує воно?» А той йому у відповідь каже: «Залиш його, пане, і на цей рік, аж поки його обкопаю довкола, і обкладу його гноєм, чи року наступного плоду не вродить воно. Коли ж ні, то зрубаш його». (Євангеліє від Луки, глава 13, вірші 3–7).

Заблукана вівця. Жив собі пастух, у череді котрого було сто овець.

Це був дуже добрий і турботливий пастир.

І от якось він помітив, що одна з овець загубилася.

Можливо, вона просто відійшла від череди й заблукала.

Пастух, звичайно, дуже зажурився. І хоча в нього було ще дев'яносто дев'ять овець, він усе ніяк не міг забути про цю одну пропалу вівцю.

Тому він не махнув на неї рукою. Зовсім ні!

Він пригнав решту дев'яносто дев'ять овець у кошару, а сам вирушив на пошуки пропалої вівці.

Ми не знаємо, як довго пастух її шукав. Коли ж нарешті знайшов, то дуже зрадів.

Бережно піднявши на плечі, пастух приніс її назад до череди.

А своєю радістю він поділився з сусідами.

– Радійте, люди! – сказав він. – Я знайшов свою заблукану вівцю!

І всі раділи разом із ним. (Євангеліє від Луки, глава 15, вірші 3–7).

Добрий самаритянин. Якось дорогою йшов один чоловік, котрий мав здолати довгий шлях із Єрусалима до Єрихона. Шлях цей пролягав між горами. І був він самотнім та безлюдним. Раптом де не взялися розбійники й напали на нашого мандрівника. Вони жорстоко з ним повелися – не лише безжально побили, а ще й вкрали весь одяг. А його самого кинули помирати на шляху – безпорадного та побитого...

Довго лежав так бідолаха, аж раптом почув звуки чиїхось кроків. Дорогою хтось ішов. Це був священик. «Як добре! – насилу підводячи голову, подумав подорожній. – Священик мені обов'язково допоможе!» Попри своє звання, священик, наче і не було нічого, спокійнісінько пройшов повз нього. І знов почувлися чиїсь кроки. То наближався левіт, як у ті часи називали духовних осіб. «Невже й він пройде мимо?» – із сумом подумав подорожній. На жаль, так і сталося. Утім, на відміну від священика, перш ніж піти, левіт підійшов подивитися, що ж тут скоїлося. Але після цього він, як і священик, також спокійно помандрував собі далі. Так би й помер від ран та від сильного болю наш сердешний мандрівник, якби на дорозі не

з'явився подорожній верхи на віслиюкові. Це був чужинець, мешканець іншої місцевості – самаритянин.

Мешканці Юдеї та Самарії не любили одне одного, тому наш мандрівник навіть і розраховувати не міг на його допомогу. Однак самаритянин підійшов і зі співчуттям схилювався над ним, а потім змастив та перев'язав потерпілому рани. Коли ж тому стало трохи легше, він обережно підняв пораненого, посадив його на свого віслиюка і відвіз до найближчого заїжджого двору. Решту дня і всю наступну ніч самаритянин пробув із недужим.

А наступного дня йому треба було рушати далі. Та перед тим як піти, самаритянин заплатив господареві заїжджого двору за їхнє перебування, після чого попросив його доглядати свого нового друга, поки той не видужає. Для цього самаритянин залишив господареві гроші, сказавши: «Допоможи йому одужати, дуже прошу! Якщо ж грошей забракне, на зворотному шляху я тобі доплачу». (Євангеліє від Луки, розділ 10, вірші 30–37).

Загублена монета. Якось одна жінка загубила срібну монету. Вартість цієї монети була велика, тому й не дивно, що жінка дуже засмутилася. До цього в неї було десять срібних монет. І от – одна загубилася... Сусідки почали її втішати.

– Чи ж варто так побиватися? – казали вони. – Адже в тебе лишилося ще цілих дев'ять монет!

Однак жінка знала, що загублена монета має бути десь у домі, тому вирішила будь-що її знайти. Підлога ж була покрита тростиною, що значно ускладнювало шукання. Незважаючи на це, жінка при світлі свічки ретельно оглянула кожну щілинку в домі – вона вирішила не здаватися і продовжувала шукати загублену монету. І її наполегливість було винагороджено – вона знайшла монету! Як же вона зраділа! Вона вибігла з дому до сусідок, щоб розповісти їм про свою радість.

– Я знайшла свою загублену монету! – голосно вигукнула вона... (Євангеліє від Луки, розділ 15, вірші 8–10).

Сіяч. Одного разу навесні вийшов у поле сіяч для нового посіву. Одні зернини, коли їх розсівали, впали при дорозі, і їх видзьобали птахи. Другі впали на кам'янистий ґрунт. Вони швидко проросли, але через те що землі та води там було мало, паростки зів'яли й засохли, коли добре пригріло сонце. Треті потрапили поміж тернин, які заглушили паростки пшениці й не дали їм обколоситися.

Та добре, що були й інші зерна. Ці зерна впали на поле туди, де багато чорнозему і немає ні каміння, ні терну. Саме це насіння й дало добрі сходи, а зійшовши, вродило сторицею. Спершу, звичайно, ті сходи росли помалу. Та коли настав час урожаю, тут колоси-

Р о з д і л 4. Виховання особистості

лася золота пшениця. І землероб, радіючи, зібрав достигле зерно. (Євангелія є від Матвія, розділ 13, вірші 2–8 і 18–23, від Марка, розділ 4, вірші 3–8 і 14–20, і від Луки, розділ 8, вірші 5–8 і 11–15).

Що ж означає ця притча?

Сам Ісус пояснював її так. Сім'я – це Боже Слово, Біблія. Коли Боже Слово проповідується, одні люди слухають його, та не приймають у своє серце. Другі чують Слово Боже і з радістю його приймають. Але вони нестійкі і швидко зневірюються, особливо під час якоїсь скрути. Треті слухають Слово, та воно не приносить плоду, бо щоденні турботи, принада багатства й життєві розкоші для них важать більше і заступають те Слово. Проте є, на щастя, люди, котрі не тільки слухають Боже Слово, а й завжди чинять так, як їм велить Бог. Саме в житті таких людей і відбуваються щасливі зміни.

Розділ 5. ОСОБИСТІТЬ ДИТИНИ В ЖИТТЄВОМУ ТА ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

Т е м а 18

Девіантна поведінка школярів та її корекція

-
- Девіантна поведінка у процесі виховання та навчання
  - Причини відхилень у поведінці школярів у процесі проведення уроків
  - Причини відхилень у навчальній діяльності школярів
  - Причини та прояви дезадаптивної поведінки школярів
  - «Шкільні неврози» та «шкільні фобії»
  - Мобінг та булінг
  - Психодіагностика в педагогічному процесі
  - Педагогічно занедбані діти
-

18.1. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА В ПРОЦЕСІ ВИХОВАННЯ ТА НАВЧАННЯ

Девіантна поведінка – це система вчинків, що відрізняються від загальноприйнятої норми права, культури, моралі, психічного здоров'я тощо. Існує така класифікація девіантної поведінки:

Відхилення від норми психічного здоров'я. Проявляється у неврозах, шкільних фобіях, депресіях.

Порушення поведінки та успішності. Проявляється у непокірності, нахабстві, брутальній поведінці, поганій успішності.

Порушення особистості. Проявляється в основному у відчутті власної неповноцінності та уникненні спілкування.

Асоціальні тенденції:

- деліквентна поведінка (близька до такої, що підлягає кримінальній відповідальності). Проявляється у пропусках уроків без поважних причин, стосунках із товаришами сумнівної поведінки, хуліганстві;

- кримінальна поведінка (підлягає кримінальній відповідальності). Проявляється у хуліганстві та інших індивідуальних та групових діях;

Антиаскетичні тенденції у поведінці – спрямованість проти свого здоров'я: пияцтво, куріння, наркоманія, суїцидальна поведінка.

Адиктивна поведінка (залежна) проявляється в різних видах залежності (наприклад, комп'ютерна залежність).

18.2. ПРИЧИНИ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ПРОВЕДЕННЯ УРОКІВ

Систематичні порушення дисципліни на уроках – найпоширеніший вид девіантної поведінки школярів. Проте це явище має свої причини, серед яких:

- погана успішність, дратівливість, викликана своєю вигаданою неповноцінністю;
- бажання привернути до себе увагу та підвищити свій статус у системі міжособистісних стосунків;
- протест проти нудьгування на уроці, невикористаність своїх здібностей.

18.3. ПРИЧИНИ ВІДХИЛЕНЬ У НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ШКОЛЯРІВ

Відхилення у навчальній діяльності проявляються в формі загальної чи специфічної неуспішності, що мають свої причини.

Характерними причинами загальної неуспішності, тобто неуспішності з усіх предметів, є:

- прогалини у базових знаннях, вміннях та навичках;
- недостатній розвиток інтелектуальних здібностей;
- відсутність мотивації;

Специфічна неуспішність, тобто неуспішність з однієї дисципліни, має такі характерні причини:

- антипатія до конкретного вчителя;
- несформованість спеціальних здібностей, що мають вирішальну роль під час засвоєння даного предмета.

18.4. ПРИЧИНИ ТА ПРОЯВИ ДЕЗАДАПТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ШКОЛЯРІВ

Деадаптивна поведінка проявляється тоді, коли дитина з деяких причин не може виконувати вимоги соціуму та адаптуватись у групі однолітків. У цьому випадку виникають дезадаптація та відповідні форми захисної поведінки:

1. Компенсаторно-поступлива – проявляється в переорієнтації дитини на інші цінності.

2. Конфліктно-демонстративна – з'являється, коли компенсаторна форма поведінки не забезпечує учню положення члена мікросоціуму, якого поважають. Виникають хизування недоліками, впертість, брутальність, агресивність.

3. Стан внутрішньої ізоляції. Коли учень не в змозі змінити обставини на свою користь, тоді через потребу збереження своєї самооцінки він починає заперечувати значущість загальних вимог і «замикається» у собі.

Серед основних причин соціальної дезадаптації та проявів девіантної поведінки дітей соціальні педагоги та психологи визначають особливості сімейного виховання та неблагополучні родини, що більш детально буде розглянуто далі.

18.5. «ШКІЛЬНІ НЕВРОЗИ» ТА «ШКІЛЬНІ ФОБІЇ»

Невроз у школяра – це стан, що характеризується наявністю конфліктів (у тому числі внутрішніх), негативних емоцій (страх, невпевненість, гнів, тривога). Внаслідок цього дитина неспроможна отримувати задоволення від своєї діяльності, в тому числі і навчальної.

Самі терміни «шкільний невроз» та «шкільна фобія» означають страх перед школою і вказують на те, що причини такого негативного стану школяра варто шукати у шкільних проблемах.

Проявляється «шкільний невроз» у панічному страху перед школою, у побоюванні отримати негативну оцінку, зауваження. Досить часто причиною є міжособистісні стосунки, які складаються у школяра і які його не задовольняють. Він може супроводжува-

тись вегетативними дисфункціями (серцебиттям, потовиділенням, підвищенням температури). Невроз, як правило, зникає, якщо усувається причина. Відхилення в емоційній сфері учня мають прояв в акцентуації довгий проміжок часу на негативних емоціях та почуттях: страх, тривога, сором, поганий настрій, пригніченість.

18.6. МОБІНГ ТА БУЛІНГ

Мобінг (від англ. mob – юрба) – систематичне цькування, психологічний терор, форма психологічного тиску у вигляді цькування співробітника у колективі, зазвичай з метою його звільнення. Цей термін виник на початку 1980-х років завдяки психологу і медику доктору Ханцу Лейману, який провів дослідження цього явища на робочих місцях у Швеції.

Характеристики прояву мобінгу

- особлива комунікація з особою – жертвою мобінгу, наприклад, переривання та неслухання;
- вплив на соціальні контакти людини – її ізоляція чи ігнорування;
- псування особистої репутації працівника, наприклад, через поширення пліток;
- псування професійної та ділової репутації працівника, наприклад, звинувачення за помилки;
- насильство та погрози насильства (санкцій, догани).

Види мобінгу

- полягає у колективному тискові на одного з колег;
- **босинг** (від англ. boss) – вид психологічної агресії, що полягає у зловживанні керівника владою;
- **булінг** (від англ. bully – задирака, забіяка, хуліган) – вид психологічної агресії, цькування, що полягає у приниженні одного члена робочого колективу іншим;
- **свідомий** – цілеспрямовані дії, що мають конкретну, чітко сформульовану мету створити людині такі умови, щоб вона звіль-

нилась із посади, яку обіймає, тобто йдеться про корисливі мотиви – зайняти чийсь посаду;

- **неусвідомлений** – нецілеспрямовані дії, за яких людина не усвідомлює того, що займається цькуванням.

Це явище досить поширене не лише в Україні, а й в усьому світі. За даними соціологічних досліджень, із проявами булінгу в Україні стикаються 8 із 10 дітей. Причому, частина опитаних дітей зізналася, що потерпають від знущань не лише з боку школярів, а зазнають утисків і з боку вчителів.

Правове регулювання мобінгу

У 2006 р. Україна ратифікувала Європейську соціальну хартію та серед іншого взяла на себе зобов'язання виконувати частину другу статті 26, яка закріплює право на гідне ставлення на роботі. У червні 2019 р. було прийнято Конвенцію МОП (Міжнародної організації праці) № 190 про викорінення насильства та домагань у сфері праці та супровідну рекомендацію, які набули чинності 25 червня 2021 р. Конвенція МОП № 190 та Рекомендація МОП № 206 є першими міжнародними трудовими нормами, які забезпечують загальну основу для запобігання та викорінення насильства та домагань у сфері праці, включаючи гендерно-обумовлені насильство та домагання.

У випадку шкільного булінгу за кривдника, якому ще не виповнилося 14 років, усю відповідальність несуть батьки. Вони повинні відшкодувати шкоду (як матеріальну, так і моральну), яку завдала їхня дитина іншому учню. До того ж, батьків може бути притягнуто до адміністративної відповідальності за невиконання обов'язків щодо виховання дітей.

18.7. ПРИСИХОДІАГНОСТИКА В ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Для того щоб учителю, тренеру, шкільному або спортивно-му психологу легше було орієнтуватися в особливостях поведінки партнерів по спілкуванню, учнів, спортсменів і знаходити пра-

вильні й адекватні рішення, необхідно володіти психодіагностичними вміннями та навичками. Під психодіагностикою мають на увазі визначення сутності, причини якого-небудь конкретного неблагополуччя або проблеми в поведінці для подальшої її педагогічної корекції. Розрізняють оперативну та довгострокову психодіагностику. Вона може бути проведена за такою схемою.

Оперативна психодіагностика

1. Характеристика усних відповідей та манери спілкування:

а) використання таких критеріїв: повнота, точність, швидкість, логічність;

б) пояснення існуючої проблеми, наприклад: повільна відповідь може зумовлюватись такими факторами:

- належність до інертного типу нервової системи (флегматик), таким партнерам по спілкуванню (дітям) потрібно значно більше часу на те, щоб оцінити зміст поставленого запитання, «витягти» з довготривалої пам'яті необхідні знання;

- особливості характеру (невпевненість у собі);

в) передбачення психолого-педагогічних коригуючих дій, наприклад, у викладеному прикладі коригуючими впливами можуть бути: з боку вчителя або співрозмовника – дати більше часу на відповідь або провести опитування у письмовому вигляді, не розцінювати повільну відповідь як незнання. Вселити оптимізм і впевненість у собі. Застосувати методи схвалення при правильній відповіді. Дати час для адаптації.

2. Характеристика вчинків:

а) використання таких критеріїв: адекватність, дотримання соціальних норм і правил, своєчасність, спрямованість (альтруїстична–егоїстична);

б) пояснення існуючої проблеми вчинків (якими саме – внутрішніми чи зовнішніми факторами);

в) пропонувані психолого-педагогічні коригуючі дії.

3. Характеристика психічних станів

а) використання таких критеріїв: особливість прояву, стійкість, зміна психічних станів (тривога, увага, апатія–натхнення,

бадьорість–втома, задоволення–незадоволення, ейфорія, захоплення, нудьга);

- б) вплив типових психічних станів на спілкування;
- в) пропонувані психолого-педагогічні коригуючі дії.

Довгострокова психодіагностика

1. Типологічні особливості особистості:

а) використання таких критеріїв: сила–слабкість нервової системи, врівноваженість–неврівноваженість, рухливість–інертність;

б) прояв типологічних особливостей особистості в навчанні і спілкуванні;

- в) пропонувані коригуючі дії.

2. Характерологічні особливості особистості:

а) використання таких параметрів: інтелектуальні, емоційні, вольові, моральні риси особистості; прояви характеру (незалежність, впевненість, наполегливість, вміння не впадати у відчай, ясність намірів, зосередженість, оптимізм, пристрасть);

б) пояснення існуючої проблеми в спілкуванні і навчанні;

- в) пропонувані психолого-педагогічні коригуючі дії.

3. Аналіз взаємодії:

а) критерії оцінки: яке місце займає у формальній і неформальній організації групи; аналіз поведінки в групі (активність, ініціативність, доброзичливість, ввічливість, зухвалість, агресивність, грубість, замкнутість, товариськість). Ставлення до інших людей, до колективу, до суспільства: індивідуалізм; колективізм (товариськість, чуйність, повага до інших, і протилежні риси – замкнутість, черствість, грубість, зневага до людей); риси, що показують ставлення до праці, до своєї справи (працьовитість, схильність до творчості, сумлінність в роботі, відповідальне ставлення до справи, ініціативність, наполегливість і протилежні їм риси – лінь, схильність до рутинної роботи, несумлінність, безвідповідальне ставлення до справи, пасивність); риси, що показують, як людина ставиться до самої себе (почуття власної гідності, гордість і пов'язана з нею самокритичність, скромність і протилежні їм риси – зарозумілість, що іноді переходить у нахабність, марно-

славство, егоцентризм, егоїзм); риси, що характеризують ставлення людини до речей (акуратність або неохайність, дбайливе або недбале поводження з речами);

б) пояснення проблеми спілкування;

в) запропоновані психолого-педагогічні коригуючі дії.

18.8. ПЕДАГОГІЧНО ЗАНЕДБАНІ ДІТИ

Педагогічна занедбаність розглядається як стійке відхилення від норми в моральній свідомості і поведінці дітей і підлітків, обумовлене негативним впливом середовища і помилками виховання. У науково-педагогічній літературі поряд із поняттям «педагогічна занедбаність» можна зустріти «важкий підліток» «педагогічно запущений», «діти з відхиленням у моральному розвитку», «важковиховувані».

Основні причини педагогічної занедбаності: відсутність правильного виховання в родині, часта зміна школи, викладачів, негативний вплив вулиці і бездоглядність.

Під дитячою бездоглядністю розуміють відсутність або недостатність контролю за поведінкою і заняттями дітей та підлітків, виховного впливу на них з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Вона виражається у відчуженні самих дітей від сім'ї, дитячого колективу і одночасно – в байдужості батьків, вихователів.

Таким чином, до категорії бездоглядних належать діти, життєдіяльність яких порушена внаслідок обставин, що склалися, і які не можуть подолати їх самі або з допомогою батьків.

З поняттям «педагогічна занедбаність» найчастіше зіштовхуються, коли діти стають підлітками, коли їхні вчинки (і провини) є проявом характерних рис, входять у структуру поведінки, тобто розцінюються як звичні й устояні. Але підліток стає «важким» не за один день і навіть не за один місяць – це тривалий процес, що сягає своїми коренями у період старшого дошкільного і молодшого шкільного періоду.

Риси педагогічної занедбаності можуть виявлятися чітко або ховатися за зовні благополучною поведінкою. Педагогічно занедбана дитина психічно нормальна і фізично здорова, але не має знань та умінь, необхідних для нормальної життєдіяльності.

Форми прояву педагогічної занедбаності

I – несформованість елементів і навичок навчальної діяльності.

Причина: індивідуальні особливості інтелектуального розвитку.

Наслідок: погана успішність.

Зміст скарг учителів: погана успішність з усіх предметів, погана пам'ять, неухважність, непевність, мовчання на уроках; негативні оцінки за письмові роботи (за усні – кращі), боязнь відповідати; тривожність, занижена самооцінка, пасивність, песимізм, розчарування, прогули.

II – несформованість мотивації навчання; спрямованість на нешкільні (не відповідні віку) види діяльності.

Причина: інфантилізм, гіперопіка; несприятливі фактори, що зруйнували позитивну мотивацію (міжособистісні відносини, неадекватна оцінка навчальної діяльності).

Наслідок: погана успішність і поведінка на фоні достатнього рівня пізнавальних можливостей.

Зміст скарг учителів: тривога з приводу індивідуальних особистісних якостей: повільності, інертності, неорганізованості, стомлюваності, некомунікбельності, егоїстичності, забіяцтва, агресивності, озлобленості, жорстокості.

III – нездатність довільної регуляції уваги у навчальній діяльності.

Причина: особливості сімейного виховання (спотворююча або домінуюча гіперпротекція, коли батьки приділяють дитині дуже багато часу, зусиль і уваги і це сприймається ними як центральна справа їхнього життя), той самий тип виховання в дитячому саду і початковій школі.

Наслідок: неорганізованість, неухважність, залежність, відомість, порушення спілкування, слабка успішність.

Зміст скарг учителів: тривога з приводу особливостей поведінки, навчальної діяльності і спілкування дитини з однолітками і дорослими: нетовариськість, замкнутість, відсутність друзів; погані відносини з учителями і між дітьми в родині; тяга до «поганих дітей».

Форми вираження педагогічної занедбаності різні: це можуть бути відсутність довільної регуляції пізнавальними процесами

до кінця молодшого шкільного – початку підліткового віку, але всі вони призводять до поганого засвоєння шкільної програми, пробілів у знаннях і виражаються різним ступенем педагогічної занедбаності.

Ступені педагогічної занедбаності

У психолого-педагогічній літературі визначаються три групи дітей за ступенем педагогічної занедбаності.

До *першої групи* входять школярі, ступінь педагогічної занедбаності яких незначна. У них немає стійких відхилень у моральному розвитку, негативні якості виявляються ситуативно, зберігаються різноманітні інтереси. Інтерес до школи зберігається, ставлення до навчання в основному позитивне. Немає конфліктів із учителями й однолітками. Дітей відрізняє легка сугестивність як здатність сприймати психічний вплив з боку іншої особи або групи осіб, нестійкість, непевність у собі. Їм властиві такі якості, як лінь, невміння протистояти своїм негативним ситуативним бажанням, неухважність, неорганізованість, безініціативність, несаможиттєвість. Положення таких дітей у колективі може бути благополучним, вони, як правило, не опиняються в ізоляції.

Дітей другої групи характеризує низька успішність, конфліктні відносини з однолітками, учителями. Такі діти, як правило, з неблагополучних родин. Їх відрізняє показна брутальність. Пізнавальні інтереси розвинуті недостатньо, у початкових класах вони не засвоюють навчальні дії, в основному інтереси спрямовані на позанавчальну діяльність. Вони відрізняються легкою сугестивністю, а відсутність моральних переконань сприяє тому, що легко піддаються негативному впливу. Емоційно-вольова сфера характеризується недостатньою витримкою, невмінням володіти собою, запальністю, озлобленістю, недобррозумілістю. Однак, конфлікти з однолітками не мають затяжного характеру, а з учителями – виникають через неуспішність.

Діти третьої групи відзначаються негативним ставленням до моральних і правових норм. Вони відверто грубі з батьками, вчителями і однокласниками. Обстановка в родині, як правило, неблагополучна. Для них характерна дуже слабка успішність. Ізольо-

ваність у класі вони компенсують у спілкуванні із собі подібними. Їх відрізняє безвольність, схильність до афектних спалахів, слабкий розвиток процесів гальмування тощо. Ступінь педагогічної занедбаності яскраво виражений.

Прояви педагогічної занедбаності в різному віці

У дошкільному віці це: неуспішність у рольовій грі як у провідному виді діяльності, перевага нескладних за змістом предметних ігор; неспроможність в інших видах діяльності; непідготовленість до майбутнього навчання в школі, що виражається в невідповідності рівня уявлень дитини про навколишнє середовище віковим можливостям, у дисгармонічності емоційно-вольової сфери, нерозвиненості психічних процесів, чи відсутності або слабкої мотивації навчання, пізнавальної й інших видів діяльності; відхилення в поведінковій сфері.

Педагогічна занедбаність *молодших школярів* характеризується: психологічною і моральною непідготовленістю до навчання; неуспішністю, утрудненістю навчання, наявністю проблем у знаннях, нерозвиненістю пізнавальних інтересів, несформованістю суспільно значущих мотивів навчання, переважанням гри чи іншої діяльності, яка йому більше вдається; порушеннями в сфері спілкування, пов'язаними з невдачами у навчанні, зі слабкими уявленнями про навколишній світ, моральні правила життя колективу, відсутністю навичок спілкування, неадекватною самооцінкою.

Показниками занедбаності *підлітків* є порушення в сфері відносин, у тому числі до самого себе; порушення в пізнавальній сфері; неправильний, патологічний розвиток характеру, виражений в акцентуаціях.

У старшому шкільному віці (рання юність) проблема педагогічної занедбаності проявляється у девіантній та деліквентній поведінці, адикціях (різних залежностях), внутрішніх труднощах перехідного періоду дорослішання, коли відбувається перебудова «Я-концепції»; невизначеності соціального стану, життєвих перспектив особистості, яка дорослішає, переживаннях глибокого особистісного неблагополуччя, утраті сенсу життя.

Виникаючи в дошкільному періоді розвитку дитини на поведінковому рівні, здобуваючи нові ознаки дидактичного рівня в молодшому шкільному віці, педагогічна занедбаність переходить у соціально-педагогічну занедбаність у підлітків та юнаків.

Вона розвивається поступово, проходячи визначені стадії, що мають комплекс домінуючих причин, ознак, знання яких дозволяє правильно діагностувати відхилення і вчасно застосувати систему корекційно-виховних заходів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінар-занятті такі питання:

1. Види девіантної поведінки.
2. Відхилення від норм поведінки та навчальної діяльності школярів.
3. Діагностика відхилень у поведінці. Корекція відхилень.
4. Психодіагностика в школі. Методи психодіагностики.
5. Відхилення в міжособистісних стосунках.
6. «Шкільні неврози». Соціальна дезадаптація школярів.

Дайте письмові відповіді на такі педагогічні задачі:

1. Ви – класний керівник у восьмому класі, де є учень з девіантною поведінкою (грубість, агресивність), маєте припущення, що причиною цього є його низький соціальний статус.

Запитання. Які особливості формування особистості у підлітковому віці дозволили зробити таке припущення? Як його перевірити? Дайте рекомендації для корекції поведінки школяра.

2. У вашому класі є учень, який має низький соціальний статус міжособистісних стосунків у класі.

Запитання. Яка методика допоможе вам з'ясувати це? Назвіть методи корекції соціального статусу учня.

Виконайте практичне завдання: Психодіагностична характеристика особи.

Мета роботи: ознайомитись з основними видами психодіагностики в педагогічному процесі. Студентам необхідно за запропонованими питаннями (див. тему 18.7) оцінити самого себе.

Завдання.

1. Навчитись основних прийомів психодіагностики в педагогічному процесі для вибору правильного педагогічного рішення.
2. Навчитись вибрати педагогічні методи корекції.

Т е м а 19

Взаємовідносини в сім'ї та виховання дітей

-
- *Типові помилки, які допускають батьки у вихованні дітей*
  - *Вплив особистісних рис та особливостей поведінки батьків на ефективність спілкування з дітьми*
  - *Функціонально-рольова узгодженість сімейних стосунків*
-

19.1. ТИПОВІ ПОМИЛКИ, ЯКІ ДОПУСКАЮТЬ БАТЬКИ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ

У системі взаємодії батьків чи вчителів та дітей можна виділити фактори, які спричиняють подальші помилки у процесі виховання. До найголовніших можна віднести:

- нерозуміння своєрідностей розвитку особистості дитини, несприйняття її індивідуальних рис та особливостей характеру;
- невідповідність вимог та очікувань батьків тим можливостям і здібностям, які є у дітей. Це проявляється у неадекватно високих вимогах, які пред'являють до дитини;
- відсутність емоційного контакту з дитиною, нечуйне ставлення до неї, невіра у її здібності;
- непослідовність та неузгодженість вимог, які ставляться до дитини різними членами родини.

Крім того, такі особливості поведінки батьків, як підвищена тривожність, дратівливість, домінантність, агресивність не сприяють ефективному спілкуванню та вихованню.

19.2. ВПЛИВ ОСОБИСТІСНИХ РИС ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ БАТЬКІВ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ СПІЛКУВАННЯ З ДІТЬМИ

На характер спілкування батьків із дітьми можуть впливати такі особливості поведінки й особистісні риси, як підвищена тривожність, дратівливість, імпульсивність, педантизм, домінант-

ність, агресивність, які не сприяють ефективному вихованню. До найбільш негативних рис особистості для спілкування з дитиною та таких, що спричиняють конфлікти, відносять:

- сенситивність – підвищена емоційна чутливість;
- афективність – емоційна збудливість та мінливість настрою;
- тривожність – схильність до занепокоєння;
- егоцентричність – фіксація на власній точці зору та відсутність гнучкості суджень;
- гіперсоціальність – підвищена принциповість, перебільшене почуття обов'язку, важкість прийняття компромісних рішень.

Серед основних причин соціальної дезадаптації та проявів девіантної поведінки дітей соціальні педагоги та психологи визначають:

1. Відсутність або недостатність позитивних емоційних стосунків батьків і дітей та батьків між собою.

2. Соціально та психологічно неблагополучні родини, наприклад, схильність до вживання наркотичних речовин виявилась у підлітків із сімей, де один із батьків мав судимість (2 %), постійні сварки та бійки, тобто низький рівень культури (14 %), паразитарний спосіб життя (8 %). У дітей із таких родин у 47 % випадків наявна схильність до прояву лідерства, завищена самооцінка, підвищена активність. На думку психологів, такі якості в підлітковому віці сприяють зухвалій поведінці, порушенню соціальних норм.

3. Родини з неправильними орієнтирами у вихованні. Одним із прикладів можна назвати відсутність системи моральних цінностей та покарань. У спеціальній літературі подано статистику: 53 % підлітків, які вживають різні психостимулюючі речовини, відповіли, що їхні батьки ніколи не застосовували до них методів покарання.

19.3. ФУНКЦІОНАЛЬНО-РОЛЬОВА УЗГОДЖЕНІСТЬ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ

На кожному новому етапі розвитку суспільства, коли відбувається переоцінка цінностей, зростає інтерес до проблем створення та функціонування сім'ї. Сучасна сім'я виступає об'єктом пильної

уваги з боку різних галузей науки. Багато проблем знаходяться на стику соціально-психологічного та соціологічного аспектів вивчення сім'ї. Однією з таких сторін є сімейні ролі.

Саме поняття «сімейна роль» як конкретизація соціальних ролей чоловіка, дружини, матері, батька, дітей є по суті соціологічним. Роль – це соціальна функція особистості, що відповідає прийнятним нормам, спосіб поведінки людей залежно від їхнього статусу, або позиції в суспільстві, у системі міжособистісних відносин.

Трансформація рольових відносин у родині – це найважливіший бік сучасної перебудови шлюбно-сімейних стосунків. Невизначеність норм, що регулюють нині ці відносини, ставить перед сучасною родиною ряд соціально-психологічних проблем. Основними є проблеми вибору кожною сім'єю способу рольової взаємодії і формування ставлення її членів до різних сторін рольової поведінки.

Процес виникнення рольової структури сім'ї є однією з головних сторін її становлення як соціальної та психологічної єдності, адаптації подружжя один до одного і вироблення стилю сімейного життя. В умовах існування різних норм і зразків рольової поведінки цей процес тісно пов'язаний з міжособистісними відносинами подружжя і їхніми установками. На сьогодні якість міжособистісних відносин визначається, насамперед, тим, як сприймає їх саме подружжя, наскільки благополучними й успішними вони їх вважають. У зарубіжній психології розгляд сімейних ролей становлять поняття статевих ролей, статево-рольової диференціації. Під статеви́ми ролями більшість авторів розуміють систему культурних норм, що визначають допустимі способи поведінки та особистісні якості на основі статевої приналежності. Іноді цю систему називають статево-рольовою.

Статево-рольові системи – це культурні очікування соціальних ролей, відповідних для чоловіків і жінок. Основною лінією диференціації ролей чоловіків і жінок у західній культурі є лінія «дім–робота». Від чоловіка передовсім традиційно потрібно, щоб він став професіоналом, зайнятим на постійній добре оплачуваній роботі. Сім'я повинна розглядатися ним як щось підпорядковане,

другорядне по відношенню до роботи. На жінку покладається відповідальність за господарство, сім'ю, дітей, професійна діяльність допускається, але як щось другорядне по відношенню до сім'ї у тій мірі, в якій вона не заважає основному призначенню.

Така диференціація ролей чоловіків і жінок часто називається статеврольовою. З розподілу соціальних ролей чоловіків і жінок безпосередньо випливає і зразок розподілу сімейних ролей. На чоловіка лягає відповідальність за матеріальне забезпечення сім'ї, на жінку – відповідальність за виховання дітей і ведення господарства. Такої рольової моделі дотримуються більшість зарубіжних дослідників.

Останнім часом в наукових роботах головними предметами аналізу стають фактори і наслідки, по-перше, прийняття жінкою ролі годувальника сім'ї, по-друге, участі чоловіка у веденні господарства та вихованні дітей. У дослідженнях було виділено ряд факторів, що впливають на «вибір» сім'єю того чи іншого способу рольової взаємодії, а також на традиційність рольових установок. Це, наприклад, соціально-демографічні фактори, приналежність до соціального класу, стадія сімейного циклу, факт роботи дружини і т. д. (Хоффман, Най, Торнтон та ін.)

Логічним доповненням вивчення факторів, що впливають на рольові відносини в сім'ї, є аналіз зарубіжними авторами свого роду «наслідків» обраного сім'єю рольового зразка. У наведених дослідженнях показано негативні наслідки традиційної рольової моделі і для жінок, і для чоловіків (Голдберг, Сканцоні, Фокс та ін.), продемонстровано труднощі, з якими стикаються сім'ї, що прийняли егалітарний зразок (рівні права на самореалізацію) розподілу ролей (Раппопорт, Бергер та ін.), показано вплив сфери рольових відносин на задоволеність подружжя своїм шлюбом. Виявлено, що значення тієї чи іншої рольової моделі для подружжя багато в чому визначається узгодженістю їхньої рольової взаємодії, ідеалів та сподівань (Боуен, Отнер та ін.).

Для соціально-психологічного аналізу ролей у сучасній сім'ї основне значення має висновок вітчизняних і зарубіжних дослідників про невизначеність норм, що регулюють нині шлюбно-сімейні, в тому числі рольові, відносини. Така ситуація ставить

перед сім'ями ряд соціально-психологічних проблем. Кожному партнеру в родині в цілому доводиться «вибирати» будь-який зразок рольової взаємодії з безлічі існуючих.

У сучасній сім'ї батько все більше виступає як партнер матері з виховання дітей, беручи на себе значну частку турботи про них. Незжиті ще уявлення про роль батьківства нерідко зводяться до уявлення про суворого і жорсткого голову родини, що розподіляє нагороди і покарання; на практиці батькові відводиться роль «ката», що приводить у виконання вирок матері («Ось почекай – прийде батько ...»). Прогресивна тенденція полягає в тому, що роль батька як голови сім'ї змінюється роллю більш врівноваженого, стабільного, сильного друга дружини і дітей: від нього очікуються стриманість у прояві почуттів при безумовній їх наявності. Вклад батьківства у виховання дітей пов'язують із стратегічним плануванням життя сім'ї, роллю експерта, яка виявляється у справедливій і неупередженій оцінці позитивних і негативних подій, і партнерством в іграх.

Тим часом змінюється і роль матері – на спілкуванні з дітьми позначається «емансипаційна маскулінізація» жіночої поведінки, завдяки якій жінка нерідко прагне домінувати і над чоловіком, і над дітьми. Споконвічно значущим внеском материнства у виховання є догляд за дітьми, турбота про них, своєчасна і повноцінна емоційна підтримка.

Вклад матері і батька не визначається кількісною міркою «більше–менше», але істотно залежить від загальної атмосфери в сім'ї, системи відносин дорослих членів один до одного і до дитини. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники вказують, що правила рольової поведінки та рольових стосунків у сім'ї встановлюються в процесі життєдіяльності, в тісному взаємозв'язку з міжособистісними відносинами і спілкуванням усіх членів.

Загальноприйнята класифікація основних ролей у сім'ї

1. *Відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї.* Включає комплекс заходів, обов'язків із забезпечення родини певним рівнем добробуту.

2. *Господар–господиня*. Передбачає придбання продуктів харчування, приготування їжі, забезпечення чистоти, порядку, затишки.

3. *Роль відповідального з догляду за немовлям*. Вимагає догляду та забезпечення дитині в перший рік-півтора психічного, фізичного комфорту.

4. *Роль вихователя*. Включає виконання обов'язків із виховання та формування особистості дитини старшого віку (можливо 2–9 років).

5. *Роль сексуального партнера*. Пов'язана з проявом активності в сфері сексуальних стосунків.

6. *Роль організатора розваг*. Включає прояв ініціативи в організації свят, вихідних днів, розваг, здорового способу життя.

7. *Організатор сімейної субкультури*. Ця роль пов'язана з формуванням у членів родини певних культурних цінностей, різноманітних інтересів та зацікавленостей.

8. *Роль відповідального за підтримку родинних зв'язків*. Включає участь у сімейних традиціях, церемоніях, спілкуванні та підтриманні стосунків із родичами.

9. *Роль «психотерапевта»*. Передбачає здійснення дій, спрямованих на підтримку, вирішення особистісних, психологічних, емоційних проблем іншого члена родини. Наявність такого члена родини значно підвищує загальну задоволеність шлюбом.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

1. Соціально-статеві ролі та шлюб.
2. Особистість батьків та помилки у вихованні.
3. Соціально-психологічні характеристики міжособистісних стосунків у родині.

Опрацюйте матеріал та зробіть конспект із запропонованих питань (за вибором):

1. Стилі сімейного виховання: диктат, опікування, невтручання, співробітництво. Переваги та недоліки. Вплив на стосунки з дітьми.
2. Неблагополучна родина, педагогічна занедбаність.

Тема 19. Взаємовідносини в сім'ї та виховання дітей

Виконайте практичне завдання:

1. Проранжуйте сімейні ролі за такою схемою:

а) нормативні для чоловіків та жінок (як повинно бути за вашим уявленням);

б) бажані (які ролі бажані для вас для реалізації в сім'ї).

2. Проаналізуйте гендерні відмінності в уявленні про нормативні та бажані сімейні ролі. Це дослідження на прикладі студентської групи може бути темою доповіді на науковій конференції.

Загальноприйнята класифікація основних ролей у сім'ї:

1. Відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї.

2. Господар–господиня.

3. Роль відповідального з догляду за немовлям.

4. Роль вихователя.

5. Роль сексуального партнера.

6. Роль організатора розваг.

7. Організатор сімейної субкультури.

8. Роль відповідального за підтримку родинних зв'язків.

9. Роль «психотерапевта».

Т е м а 20

Педагогічний діалог як метод виховання та навчання. Методика проведення

І. Самостійно опрацюйте матеріал та підготуйте для обговорення на семінарському занятті такі питання:

Складіть план-конспект бесіди-діалогу з самостійно обраної теми і підготуйтеся до її проведення в групі.

Схема оформлення етичної бесіди-діалогу:

1. Тема.
2. План.
3. Використана література.
4. Текст бесіди-діалогу.
5. Запитання слухачам за змістом бесіди-діалогу.
6. Висновки.

Вимоги до бесіди: повинна бути розрахована на 15–20 хв. Оцінюється з точки зору вирішення її освітніх і виховних завдань. На проведення призначені студенти складають рецензії за наступною схемою.

Схема рецензії проведеної бесіди-діалогу.

1. Аналіз змісту бесіди:
  - актуальність теми;
  - новизна матеріалу для слухачів;
  - повнота розкриття теми;
  - використання цікавих фактів.
2. Аналіз методики викладання:
  - встановлення контакту зі слухачами;
  - вміння володіти аудиторією;
  - логічність викладання і чіткість висновків.
3. Аналіз ораторської грамотності:
  - культура мовлення (правильність вимови слів, наголоси, темп, дикція, літературність, вживання слів-паразитів);

- манера поведінки (зовнішній вигляд, жести, міміка).

Приклади теми бесіди-діалогу.

1. Норми поведінки. Історія і сучасність.
2. Краса людини.
3. Що означає бути сучасною людиною.
4. Сенс життя.
5. Формування моральних цінностей у дітей і молоді в умовах трансформації суспільства.
6. Особливості сімейних традицій і їх вплив на формування особистості дитини.
7. Вплив різних видів діяльності на розвиток і формування особистості (праця, гра, навчання, фізичне виховання).
8. Формування у молоді ставлення до здоров'я як до життєвої цінності.
9. Молодь у сфері кримінального впливу.
10. Сучасні погляди на проблему кохання і сексуальності.
11. Проблеми наркоманії у молодіжному середовищі.
12. Проблема деградації морально-етичних цінностей у молодіжному середовищі.
13. Як вберегти дитину від спокус.
14. Традиційність та вседозволеність у вихованні.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА З ДИСЦИПЛІНИ «ПЕДАГОГІКА»

Дидактичний аналіз навчально-тренувального заняття

Проаналізуйте за власним вибором урок з фізичної культури або тренувальне заняття з виду спорту.

Питання для письмових відповідей

1. Вступ (вихідні дані: урок чи тренування, контингент, вік, рівень підготовки).
2. Тема заняття.
3. Ціль, завдання заняття.
4. До якого етапу навчання належить (обґрунтувати).
5. Які методи навчання використовувались.
6. Дати характеристику принципів навчання, що використовувались на конкретному навчально-тренувальному занятті (науковість, активність та свідомість, наочність, систематичність та послідовність, індивідуальний та диференційований підхід, доступність, міцність отриманих знань). Розкрити реалізацію кожного з принципів на конкретних прикладах у діях тренера-викладача.
7. Які методи контролю використовувались і з якою метою.
8. Які методи виховання застосовувались (наведіть приклади).
9. Пропозиції до вдосконалення проведення заняття.
10. Висновки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ З ДИСЦИПЛІНИ «ПЕДАГОГІКА»

1. Поняття про науку педагогіку. Задачі науки й навчального предмета.
2. Порівняльна характеристика поглядів на виховання й навчання Я. А. Коменського, Ж. Ж. Руссо, І. Г. Песталоцці.
3. Характеристика методів дослідження в педагогіці: педагогічне спостереження. Особливості їх використання в практичній діяльності педагога, тренера.
4. Характеристика методів дослідження в педагогіці: педагогічний експеримент. Особливості їх використання в практичній діяльності педагога, тренера.
5. Характеристика методів дослідження в педагогіці: опитування. Особливості їх використання в практичній діяльності педагога, тренера.
6. Розвиток народної педагогіки в Київській Русі в усній народній творчості. Перша педагогічна література. Послання Володимира Мономаха дітям.
7. Братські школи в Україні. Принципи організації. Устав.
8. Кордоцентризм в українській філософії і педагогіці Г. Сковороди, П. Д. Юркевича.
9. Антропологічна концепція К. Д. Ушинського.
10. Гуманістична педагогіка В. О. Сухомлинського. Поради вчителю.
11. Концепція соціально-особистісного виховання А. С. Макаренка.
12. Виховний ідеал Г. Ващенка.
13. Концепція діалектичного характеру розвитку Г. С. Костюка.
14. Поняття про розвиток та формування особистості.
15. Характеристика факторів, що впливають на розвиток особистості.
16. Роль спадковості в розвитку та формуванні особистості.

17. Роль мікросередовища в розвитку та формуванні особистості.
18. Співвідношення біологічного і соціального в розвитку людини.
19. Загальна характеристика періодизації розвитку дитини.
20. Поняття про кризові етапи вікового розвитку. Нормативна криза. Теорія Е.Еріксона про кризові та безкризові варіанти розвитку дітей різних вікових періодів.
21. Особливості психічного розвитку та виховання дітей в ранньому дитинстві.
22. Особливості психічного розвитку та виховання дітей в дошкільному віці. Криза 3-х років.
23. Особливості психічного розвитку в молодшому шкільному віці. Врахування особливостей при навчанні та вихованні.
24. Характеристика компонентів психологічної готовності до школи. Педагогічні аспекти підготовки дитини до навчання в школі.
25. Значення рольової гри в розвитку особистості дошкільника.
26. Особливості психічного розвитку підлітка. Поняття «важкий» вік.
27. Врахування особливостей вікового розвитку підлітка при організації взаємодії в процесі навчання та виховання.
28. Особливості психічного розвитку в юнацькому віці.
29. Сутність процесу виховання. Його закономірності й принципи.
30. Класифікація методів виховання.
31. Характеристика методів формування свідомості особистості. Функції в педагогічному процесі.
32. Характеристика методів організації діяльності і формування досвіду поведінки. Функції в педагогічному процесі.
33. Метод вимог у виховному процесі, його форми.
34. Характеристика методу вправ та привчання у виховному процесі.
35. Характеристика методів стимулювання і корекції поведінки. Функції в педагогічному процесі.
36. Значення методів заохочення в педагогічному процесі. Види заохочення. Педагогічні вимоги до застосування методу.

37. Значення методів покарання в педагогічному процесі. Види покарання. Педагогічні вимоги до застосування методу.
38. Поняття про мораль. Мораль як історичне поняття.
39. Задачі та зміст морального виховання.
40. Стадії морального розвитку особистості за Л. Колбергом. Характеристика доконвенційної, конвенційної та постконвенційної моралі.
41. Поняття про загальнолюдські цінності як критерії моральності.
42. Поняття про християнську мораль. Її зміст.
43. Поняття про девіантну поведінку школярів. Види і прояви девіантної поведінки.
44. Шкільні неврози. Їх причини і корекція.
45. Особистість батьків та типові помилки в вихованні дітей.
46. Педагогічна занедбаність, ступені та форми прояву в різному віці.
47. Поняття про деліквентну та аддиктивну поведінку школярів
48. Поняття про дидактику. Категорії дидактики.
49. Класифікація методів навчання.
50. Характеристика словесних методів навчання.
51. Характеристика наочних методів навчання. Види наочності. Методика використання в різних вікових групах.
52. Методи контролю за освоєнням знань, вмінь, навичок. Види контролю.
53. Характеристика проблемних методів навчання. Методика проблемного викладання. Евристична бесіда.
54. Поняття про актуальну та найближчу зони розвитку здібностей дитини.
55. Значення соціального співпрацювання в розвитку здібностей дитини.
56. Характеристика методів стимулювання і мотивації навчання.
57. Характеристика структури процесу навчання.
58. Задачі та зміст етапу формування уявлень в процесі навчання рухових дій.
59. Задачі та зміст етапу формування понять в процесі навчання рухових дій.

60. Задачі та зміст етапу закріплення й вдосконалення при навчанні рухових дій.
61. Стадії формування рухової навички.
62. Взаємозв'язок етапів та методів навчання.
63. Характеристика методів навчання за джерелом передачі й отримання знань.
64. Характеристика методів навчання за логікою передачі та сприйняття інформації.
65. Характеристика методів навчання за ступенем самостійності мислення при оволодінні матеріалом.
66. Репродуктивні та проблемні методи навчання. Евристична бесіда. Особливості використання.
67. Характеристика методів навчання за ступенем управління навчальною роботою.
68. Поняття про принципи навчання.
69. Характеристика принципу виховного та розвиваючого навчання. Умови реалізації.
70. Характеристика принципу свідомості та активності. Умови реалізації.
71. Характеристика принципу науковості. Умови реалізації.
72. Характеристика принципу систематичності та послідовності. Умови реалізації.
73. Характеристика принципу доступності. Умови реалізації.
74. Характеристика принципу наочності. Умови реалізації.
75. Характеристика принципу індивідуалізації. Умови реалізації.
76. Характеристика принципу міцності. Умови реалізації.
77. Критерії диференційного підходу до учнів на уроці фізичної культури.
78. Поняття про форми організації навчання. Історія розвитку.
79. Характеристика класно-урочної форми навчання.
80. Характеристика уроку як основної форми навчання.
81. Типи та види уроків фізичної культури.
82. Характеристика, зміст та завдання комбінованого, навчального, тренувального, контрольного уроків фізичної культури.
83. Структура уроку фізичної культури.

Питання для самоконтролю з дисципліни «Педагогіка»

---

84. Характеристика дидактичних вимог до уроку фізкультури.
85. Характеристика організаційних вимог до уроку фізкультури.
86. Характеристика психологічних вимог до уроку фізкультури.
87. Характеристика виховних вимог до уроку фізкультури.
88. Поняття про педагогічну технологію.
89. Технологія постановки навчальних цілей.
90. Категорія навчальних цілей у когнітивній галузі.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ З ДИСЦИПЛІНИ «ПЕДАГОГІКА»

У поданих завданнях вкажіть правильний варіант відповіді на запитання.

З а в д а н н я 1. До методів формування свідомості особистості у виховному процесі належать:

1. Переконавання, бесіда, розповідь, роз'яснення, приклад.
2. Покарання, заохочення.
3. Повторення, вправи.
4. Суспільна думка.

З а в д а н н я 2. До методів стимулювання і корекції поведінки у виховному процесі належать:

1. Переконавання, бесіда, розповідь, роз'яснення, приклад.
2. Змагання, покарання, заохочення.
3. Фізичні вправи, тренування.
4. Педагогічні вимоги.

З а в д а н н я 3. Метою виховання є:

1. Інтеграція в суспільство.
2. Адаптація до трудової, спортивної та інтелектуальної діяльності.
3. Всебічний гармонійний розвиток особистості.
4. Розвиток та формування навичок взаємодії.

З а в д а н н я 4. Завданнями морального виховання є:

1. Розуміння моральних критеріїв.
2. Формування моральної свідомості, моральних почуттів, моральних норм і звичок поведінки.
3. Формування емпатії та співчуття.
4. Дотримання загальноприйнятих правил і моральних норм поведінки в суспільстві.

З а в д а н н я 5. До методів організації діяльності і формування досвіду поведінки у виховному процесі належать:

1. Переконання, бесіда, розповідь, роз'яснення, приклад.
2. Фізичні вправи, тренування.
3. Педагогічні вимоги, вправи, привчання, створення педагогічних ситуацій, суспільна думка.
4. Демонстрування батьками правильних еталонів поведінки.

З а в д а н н я 6. Хто з названих авторів увів у науковий обіг поняття «зона найближчого розвитку» дитини?

1. А. Макаренко.
2. Г. Сковорода.
3. Л. Виготський.
4. Е. Еріксон.

З а в д а н н я 7. Основним шляхом реалізації принципу активності та свідомості в процесі навчання є:

1. Заучування навчального матеріалу.
2. Свідоме засвоєння навчального матеріалу та вміння в мовній формі переказувати послідовність дій та процедур.
3. Уміння продемонструвати правильність вирішення завдання.
4. Застосування наукових доречних методів та засобів викладання.

З а в д а н н я 8. «Золотим правилом дидактики» є:

1. Принцип систематичності та послідовності.
2. Принцип наочності.
3. Принцип міцності.
4. Принцип доступності.

З а в д а н н я 9. До яких дидактичних категорій належать наступні поняття: науковість, послідовність та систематичність, активність навчання, доступність та індивідуалізація навчання?

1. Закономірність навчання.
2. Методи навчання.
3. Дидактичні принципи навчання.
4. Форми навчання.

З а в д а н н я 10. Психолого-педагогічна теорія навчання П. Я. Гальперіна складається із:

1. Структури уроку.

2. Етапів входження особистості у групу.
3. Етапів формування і розвитку особистості.
4. Етапів процесу перетворення матеріальної дії в розумову.

З а в д а н н я 11. Завдання вчителя під час організації третього етапу процесу навчання:

1. Чітке визначення всіх понять, включених до заняття.
2. Підготовка до наступного заняття.
3. Закріплення навчального матеріалу.
4. Відпочинок, відновлення.

З а в д а н н я 12. Який з висловлювань відповідає концепції діалектичного характеру розвитку дитини Г. С. Костюка.

1. Особистість дитини розвивається в процесі навчання.
2. Особистість дитини розвивається в процесі соціалізації.
3. Особистість дитини розвивається в процесі вирішення внутрішніх суперечностей та реалізації нових потреб.
4. Дитина розвивається в процесі навчання, зміст якого відповідає зоні найближчого розвитку дитини.

З а в д а н н я 13. Назвіть визначення поняття «методи навчання».

1. Метод навчання – це шлях руху думки від простого до складного.
2. Метод навчання – це засіб досягнення навчальної мети.
3. Метод навчання – це лекція, семінарське заняття, урок.
4. Метод навчання – це спосіб впорядкованої взаємозв'язаної діяльності викладачів і учнів, спрямованої на вирішення завдань освіти, виховання і розвитку в процесі навчання.

З а в д а н н я 14. Тип уроку визначається:

1. Принципами навчання.
2. Завданнями уроку.
3. Методами навчання.
4. Вимогами до уроку.

З а в д а н н я 15. Письмова атестація з навчальної дисципліни – це:

1. Принцип навчання.
2. Урок.
3. Метод навчання.
4. Форма навчання.

З а в д а н н я 16. Показ на уроці таблиць, схем і слайдів – це застосування методів:

1. Ілюстрації.
2. Демонстрації.
3. Науковості.
4. Доступності.

З а в д а н н я 17. Класно-урочна форма навчання вперше була описана у працях:

1. Я. А. Коменського.
2. Л. С. Виготського.
3. П. Я. Гальперіна.
4. Ю. К. Бабанського.

З а в д а н н я 18. Провідна діяльність дитини переддошкільного віку це:

1. Рольова гра.
2. Біг та стрибки.
3. Предметно-маніпулятивна діяльність.
4. Ігри на свіжому повітрі.

З а в д а н н я 19. Які функції виконує рольова гра у розвитку дитини дошкільного віку?

1. Здійснюється фізичний, емоційний, моральний розвиток, виробляється здатність правильно відтворювати соціальні норми.

2. Допомога знайти референтну групу.
3. Навички самостійної навчальної діяльності.
4. Допомога у формуванні спеціальних інтересів та здібностей.

З а в д а н н я 20. Яка з «соціальних ситуацій розвитку» є притаманною для молодших школярів (6–10 років)?

1. Самостійне засвоєння соціальних норм.

2. Взаємодія учня з референтною групою.

3. Взаємодія з учителем як носієм суспільних способів діяльності.

4. Професійне самовизначення.

З а в д а н н я 21. Перевірка інтелектуальної готовності до навчання в школі потребує виконання певних тестових завдань:

1. Читання на швидкість.

2. Завдання, спрямовані на виявлення уміння абстрактно мислити (порівнювати, узагальнювати).

3. Біг 30 м на швидкість.

4. Вміння користуватись калькулятором.

З а в д а н н я 22. Корекція відхилень у розвитку дітей підліткового віку включає наступні заходи:

1. Допомога знайти референтну групу спілкування, допомога у розвитку навичок спілкування.

2. Відпрацювання індивідуальних ігрових дій.

3. Використання сюжетно-рольової гри у школу.

4. Заняття спортом.

З а в д а н н я 23. Теорію кризового розвитку дітей різного віку розробив:

1. Й. Песталоцці.

2. Е. Еріксон.

3. А. С. Макаренко.

4. Л. Колберг.

З а в д а н н я 24. До спадкових ознак, що передаються від батьків дітям, відносять:

1. Анатомо-фізіологічні ознаки, задатки людини.

2. Мотиви.

3. Поведінку.

4. Рівень культури суспільства.

З а в д а н н я 25. Сенситивний період розвитку дитини – це:

1. Період кризового розвитку.

2. Період, найбільш сприятливий для розвитку.

3. Період відхилення в розвитку.

4. Період прискореного розвитку.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. *Антипін Є.* Педагогічна антропологія: навч.-метод. посіб./ Є. Антипін. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2022. – 212 с.
2. *Березюк О. С.* Дидактика: теорія і практика: навч.-метод. посіб. для студ. гум. факульт. / О. С. Березюк, О. М. Власенко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. – 212 с.
3. *Задорожна-Княгницька Л. В.* Історія педагогіки: навч. посіб. для студ. ЗВО / Л. В. Задорожна-Княгницька. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. – 364 с.
4. *Задорожна-Княгницька Л. В.* Загальні основи педагогіки: навч. посіб. для ЗВО за освітнім ступенем (бакалавр) спец. 013 «Початкова освіта» / Л. В. Задорожна-Княгницька, І. Б. Тимофеева. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. – 192 с.
5. *Княжева І.* Педагогіка: навч. посіб. для ЗВО за освітнім ступенем (бакалавр) спец. 014.021 Середня освіта (Англійська мова та література) / І. Княжева. – Одеса: Ун-т Ушинського. – 2023. – 110 с.
6. *Левківський М. В.* Історія педагогіки: навч. метод. посіб. / М. В. Левківський. – [вид. 4-те]. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 190 с.
7. *Петровська Т. В.* Педагогіка. Дидактичні матеріали / Т. В. Петровська. – К.: Олімп. л-ра., 2018. – 180 с.
8. *Сергеєнкова О. П.* Педагогічна психологія: навч. посіб. / О. П. Сергеєнкова, О. А. Столярчук. – К., 2012. – 168 с.
9. *Фіцула М. М.* Педагогіка: навч. посіб. для студ. вищих пед. закладів освіти. / М. М. Фіцула. – [3-тє вид., перероб. і доп.]. – Тернопіль: Навчальна кн-га – Богдан, 2007. – 232 с.

Допоміжна

1. *Бібік Н. М.* Нова українська школа: порадник для вчителя / Н. М. Бібік. – К.: Літера ЛТД, 2018. – 160 с.
2. *Задорожна-Княгницька Л. В.* Професійні вимоги до керівника закладу освіти: досвід міжнародних досліджень / Л. В. Задорожна-Княгницька // Вісн. Черкас. ун-ту. Серія Педагогічні науки. – 2019. – №1. – С. 210, 216.

Рекомендована література

---

3. *Зайченко І. В.* Педагогіка: підручник / І. В. Зайченко. – [3-тє вид., перероб. та доп.]. – К.: Вид-во Ліра, 2016. – 608 с.
4. *Павелків Р. В.* Вікова психологія: підручник / Р. В. Павелків. – Кондор, 2011. – 469 с.
5. *Петровська Т. В.* Педагогічна майстерність: підручник / Т. В. Петровська, Г. В. Жукова. – К.: Видавець Позднишев, 2024. – 402 с.
6. *Петровська Т. В.* Майстерність спортивного педагога: навч. посіб. / Т. В. Петровська. – К.: Олімп. л-ра, 2015. – 184 с.
7. *Петровська Т.* Творчість та індивідуальний стиль як детермінанти професійного становлення спортивного тренера / Т. Петровська, А. Малиновський // Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт). – 2016. – N 6(76). – С. 88–91.
8. *Петровська Т. В.* Основи вікової та гендерної психології: навч. посіб. / Т. В. Петровська, І. В. Толкунова, Г. В. Жукова, О. М. Курдибаха. – К., 2021. – 191 с.
9. *Сухомлинський В. О.* Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1978. – 263 с.
10. *Сухомлинський В. О.* Сто порад учителєві / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1988. – 304 с.
11. *Толстов І. В.* Кордоцентризм в українській філософії: Г. С. Скворода та П. Д. Юркевич. Конспект лекцій. / І. В. Толстов. – Х.: УкрДАЗТ, 2013. – 22 с.
12. *Фіцула М. М.* Педагогіка: навч. посіб. для студ. вищих пед. закладів освіти / М. М. Фіцула. – [2-ге вид. випр., доп.]. – К.: Академвидав, 2007. – 560 с. – (Альма-матер).
13. *Sergeeva M. G.* Formation pedagogical competence of teacher of professional educational organizations / Sergeeva M. G., Latipov Z. A., Stadulskaya N. A., Ponkratenko G. F. // Journal of Critical Reviews. – 2020. – P. 528–532.

Навчальне видання

ПЕДАГОГІКА

ДИДАКТИЧНІ МАТЕРІАЛИ

ПЕТРОВСЬКА Тетяна Валентинівна

Видання 3-тє, доповнене та перероблене

Редагування – *Надія Отрох*
Технічне редагування – *Тетяна Березяк*
Комп'ютерне верстання – *Алла Коркішко*
Коректура – *Любов Дименко*

Формат 60×84/16. Ум.-друк. арк. 11,04.

Національний університет
фізичного виховання і спорту України
Україна, 03150, Київ-150, вул. Фізкультури, 1
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4763 від 26.08.2014 р.

ПЕТРОВСЬКА **Тетяна Валентинівна**

Завідувач кафедри психології і педагогіки Національного університету фізичного виховання і спорту України, кандидат педагогічних наук, професор. Автор понад 100 наукових та методичних праць, серед яких статті, монографії, навчальні посібники, програми навчальних дисциплін. Співавтор навчальних посібників: “Технології розв’язання конфліктів у педагогічній взаємодії” (2000), “Основи психології” (2001), “Гендерна психологія” (2004), “Педагогическое мастерство. Практикум” (2013) та колективних монографій: “Конфлікти у сумісній діяльності” (1997), “Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект” (2008). Автор навчального посібника “Майстерність спортивного педагога” (2012).

